
OLVASÓ KATONÁK ÉS KÖNYVTÁRAIK AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

POGÁNYNÉ RÓZSA GABRIELLA¹

TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ

GABRIELLA RÓZSA POGÁNY: READING SOLDIERS AND THEIR LIBRARIES IN THE WORLD WAR I

The new methods of warfare, the geographical extent and length of the Big War caused challenges also in organising of libraries for the soldiers. In Hungary there were already book collections in the (military) hospitals, but in a few weeks after the outbreak of the war the existing systems of hospitals and libraries were not strong enough to serve all the wounded and sick people. 1914 was the beginning year of the project Books for the wounded! (Könyvet a sebesülteknek!), which had its parallel movement Books for the soldiers! (Könyvet a harctérre!) from 1916. It had also the task of collecting books, newspapers and periodicals for the prisoners of war. But it was more difficult to organise libraries in the prison camps because of the contact with hostile states and their military law. The study is based on special literature of this topic, contemporary articles of newspapers and memoirs.

A Nagy Háború a hadviselés módszereiben, a hadi események hatalmas földrajzi kiterjedésében és elhúzódó voltában teljesen új kihívások elé állította a világot – nem utolsósorban a katonák olvasmányokkal való ellátásában is. Magyarországon már korábban is voltak könyvtárak a katonai kórházakban, de nem sokkal a háború kitörése után a meglévő egészségügyi és kórházi könyvtári intézményrendszer már nem tudta ellátni a sebesülteket. Még 1914-ben indult a Könyvet a sebesülteknek! mozgalom, ezt 1916-tól a Könyvet a harctérre! program egészítette ki, amely a hadifoglytáborokban lévők ellátását is célozta. Utóbbi feladat viszont – sok esetben az ellenséges külfölddel való összefüggés miatt – csak nehézkesen működött. A tanulmány szakirodalmi forrásokra, a korabeli sajtó cikkeire és memoárookra támaszkodva dolgozza fel a témát.

---

¹ Pogányné Rózsa Gabriella PHD, könyvtárvezető, Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Védelem-egészségügyi Igazgatóság Védelem-egészségügyi Laboratóriumi Intézet Tudományos Könyvtár, Budapest

„Ha a háború borzalmi közepett egyáltalán örülni lehetett még valaminek – mindenestre örvendetes jelenség volt a könyvnek kétségtelen diadala, ... hogy a történelem legválságosabb korszakának, minden egyes ember életének legkritikusabb perceiben – a könyvhöz fordultunk tanácsért, irányításért, vigasztalásért, megnyugtatóért, felfrissítésért; a könyv volt egyetlen hű és kitartó barátunk a kórágyon, a csatamezőn, a fogságban, a számkivetésben, a kétségbeesésben.”² Révay Mór János visszaemlékezésében a könyv, a késve érkező hírlapok, a családtól, ismerősöktől, az otthoniaktól kapott sokszor kalandos sorsú levelek fontos vigasztalók voltak a hadikórházban, a csatamezőn vagy akár a fogságban a magyar katonák számára. Ugyanez fogalmazódik meg Zomora Samu tanácsos, császári és királyi tartalékos hadnagy tábori levelében, amelyet a *Néptanítók Lapja* közölt a „volt kultúrember”-ből „modern barlanglakó”-vá vált, állóháborús, lövészárokból élő frontkatonáról³ és az olvasásról: „A front embere arról nem tehet, hogy egyelőre kimarad a haladásból, nem segíthet rajta; legfeljebb megteheti, hogy valami kultúr-életet reprodukáljon: összefüggéseket tart, táborigényeket szerkeszt, frontkönyvtárakat létesít; igaz, hogy mindez csak időleges, ma van, holnap nincs, a körülmények kedvezőségével változó mindez, de a legmostohább viszonyaiban is kiütközik belőle a kultúrember”.

De éppily fontosak voltak a „civilizációból” származó legkülönbözőbb olvasmányok mellett a kapcsolattartás ellenkező irányú üzenetei a fronton, a háború véres borzalmi között az otthoniakhoz írott levelek, személyes naplók vagy a haditudósítások, illetve a fronton vagy a hadifogolytáborban szerkesztett kézíratos, esetleg nyomtatott lapok, kötetek.

A vonatkozó statisztikák alapján 1910-ben – és minden bizonnyal 1914–1918-ban is – a hatévesnél idősebb magyar népesség körében az írni-olvasni tudás közel 70%-os volt,⁴ így a táborigény és a hadiellátás hiányosságai mellett is jelentős volt az írásbeliség, a kapcsolattartás, a nyomtatott vagy kézíratos üzenetekben megvalósuló közlekedés a civilizált világgal a háborús években. És ahogyan később még szó lesz róla, sokan éppen a Nagy Háború alatti szolgálatuk idején sajátították el az írás-olvasás tudományát, ekkor váltak igazi (könyv)olvasóvá. (Mennyivel nehezebb helyzetben lehettek például az itáliai katonák, akiknek körében nem csupán az analfabétizmus volt sokkal jelentősebb: az 1911 és 1921 közötti időszakban mintegy 40%, hanem az ifjú Olaszország északi és déli lakói, a különféle nyelveket, dialektu-

2 Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. 1-2. kötet. Idézi: Kreutzer Andrea (2015): „A legszebb, a legtökéletesebb és a legfürgébb képes lap az *Érdekes Újság*.” : Az *Érdekes Újság* háborús albuma: Fülöp Géza (1928–1998) és Voit Krisztina (1940–2010) emlékének. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 15. Hadtörténeti Múzeum, Budapest. 2015, 37.

3 Zamora Samu (2016): *Modern barlanglakók. Néptanítók Lapja*. 1916. december 28. 25-28., az idézet forrása: 27.

4 Vö. Kreutzer Andrea (2015) 41-42.

sokat beszélő polgárai még egymás számára is idegenek voltak, hiszen az alfabetizáció hiánya miatt az irodalmi nyelv ismeretlen volt számukra.)⁵

Az újságírók, irodalmárok tollából származó beszámolók, memoárok azonnal publicitást nyertek a sajtóban (csak példa ezekre az *Új Idők*, a *Pesti Napló* vagy a *Tolnai Világlapja*), vagy akár önálló kötetben, mint Molnár Ferenc hadtudósításai, Pilisi Lajosnak *A kárpáti harcokból* című kötete, a Tolnai-féle *A világháború története*, vagy Gyóni Géza verseskötete, a *Lengyel mezőkön, tábornok mellett* című tomos, amely a Hadsegélyező Bizottság kiadásában 1915 márciusában került a hazai olvasók kezébe, és amelyet először Przemysl erődjében adtak ki 1914 decemberében. Maguk a versek egyébként először a przemysli erődben szerkesztett *Tábori Újságban* jelentek meg. És a kiadványnak olyan nagy sikere volt, hogy egyetlen hónap alatt 10.000 példányt vásároltak meg a katonák, nem sokkal később pedig a hazai edíció is elkészült. Ennek hírére 1915 karácsonyán reagált a szerző a krasznnojarszki hadifogolytáborból, és meghagyta, hogy a háború végéig ezen kötetének és a *Levelek a Kálváriáról* és más költemények című összeállításának bevételeit fele részben családjának adják át, másik felét pedig „a háború keresésképtelen nyomorékjainak segítésére” fordítsák.⁶

A kéziratban fennmaradt személyes levelek, diáriumok sokszor a családok tulajdonából akár generációkkal később közgyűjteménybe kerülve váltak csupán kutathatóvá, több éppen a Nagy Háború centenáriumának apropóján nyert publicitást, mint például a *Nagy háború könyvek* című sorozat eddig napvilágot látott részei. Mindezek a források tehát azon túl, hogy sokszor csak a rokonok, ismerősök, a közvetlen utódok számára készültek, mégis ma, a centenárium időszakában a történetírás modern irányzatát követve az I. világháború személyes, hétköznapi vagy „mikrotörténelmének” alapvető forrásait képezik, hiszen a harctéri naplók esetleg kevésbé iskolázott népfelkelő szerzője számára „kinyílt ... a világ – még ha kényeszerű is ez a nagy utazás és kéretlen dolog volt a háborúba menni”.⁷ Érezhetett ebből a jelenségből és a források későbbi jelentőségéből valamit az egyik ilyen kiadványt recenzáló korabeli publicista, amikor a személyes és hivatalos történeti kútfők egymáshoz való viszonyát taglalta: „így magukban véve semmiképp sem mérhetők az igazi történetírás mértékeivel ... Mégis igazságtalanság volna elvitatni tőlük azt, mi túlzás nélkül megállapítható: a jövő történetírás e kis harctéri könyvek forrása mellett sem mehet el anélkül, hogy serlegét meg ne merítse vizükben.”⁸ Igazságának bizonyítéka, hogy nemzeti könyvtárunkban is „úgyszólván együtt

5 Vö. Sciacovelli, Antonio Donato: *Sok idegen együtt egy árokban – olaszok a fronton*: [2014. szeptember 26-án a Kutatók éjszakáján elhangzott előadás.]. In: Videotórium. Letöltés: http://videotorium.hu/hu/recordings/details/9258,Sok_idegen_egyutt_egy_arokban_olaszok_a_fronton?start=0h22m39s (2017. 07. 07.)

6 Vö. Tóth Orsolya (2015): *Az Országos Hadsegélyező Bizottság*. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 15. Hadtörténeti Múzeum, Budapest. 2015. 85–86.

7 Babos Krisztina, Pintér Tamás és Szerecz Miklós (2016): „(Meg)kötés” avagy: utószó helyett. In: *Mesék a Nagy Háborúból: Kovács György harctéri naplója*. Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, Budapest. 243.

8 *A kárpáti harcokból*: Pilisi Lajos könyve. *Új Idők*, 1915. szeptember 19. 312.

indult meg a most folyó nagy világháborúval” az úgynevezett háborús különgyűjtemény megszervezése, hiszen „A jövő történetírás e nagyméretű háborúra vonatkozólag gazdag anyagot fog majd találni az egész könyvtárra rúgó hivatalos kiadványokban, a résztvevők, katonai atachék, újságírók följegyzéseiben; az itthoni lázas munka s a közhangulat emlékei azonban, amelyek pedig szintén érdekesek és fontosak, legnagyobbbrészt elkallódnak, hacsak nem gondoskodunk idejében megmentésükről és megőrzésükről.” – írja Holub József, az OSZK illetékes munkatársa.⁹

A „KÖNYVET A SEBESÜLTEKNEK!” MOZGALOM

A Nagy Háborúban könyveket, olvasnivalót már 1914 őszétől elsőként a sebesült katonák számára biztosítottak, intézményi és civil adományokból, 1916-tól pedig a fronton szolgálatot teljesítő egységek kaptak olvasmányokat, illetve lassan megkezdődött a hadifoglyok, internáltak könyvekkel való ellátásának megszervezése is. A szolgálatot teljesítő vagy beteg katonák könyvtári háttérének biztosítása azonban nem az I. világháborúban kezdődött.

A katonai kórházakban korábban is voltak könyvtárak, egyrészt a gyógyító munka háttéréül szolgáló szakkönyvek és a katonai egészségügyre vonatkozó szabályzatok, szakutasítások gyűjteményei, másrészt pedig úgynevezett betegkönyvtárak.

A Rendeleti Közlöny 1899-es 10. számában olvasható rendelkezés 31-32. §-a írja elő, hogy a 300 vagy annál több beteg ápolására alkalmas magyar királyi honvédségi helyőrségi kórházakban a kórházparancsnok szobájában, vagy ezen helyiség előterében kell lennie az intézmény orvosi könyvtárának, és „minden helyőrségi kórházban a kórház-főbejárat közelében, esetleg a fővételi irodával kapcsolatban egy egyablakos tiszt szoba rendezendő be. Ezen szobában egyszersmind a betegek könyvtára is felállítandó”.¹⁰ Egy későbbi forrás szerint pedig a Budapesti Könyvtár-Egyesületnek az 1909-es (és további) Budapesti cím- és lakásjegyzékben közöltek alapján a Szent János Kórházban, a Forgách- és a Radetzky-laktanyában és a XVII. számú helyőrségi kórházban voltak fiókkönyvtárai.¹¹ Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület pedig még 1911 előtt, akkor 25 éves fennállása alatt, Erdély 21 magyar királyi

9 Holub József (1915): Az Országos Széchényi Könyvtár háborús gyűjteménye. *Magyar Könyvszemle*, 1915. 99.

10 Útmutatás az újonnan építendő helyőrségi kórházak tervezésére: (A cs. És kir. közös hadsereg részére kiadott „Útmutatás” fordítása). In: *Rendeleti Közlöny a m. kir. honvédség számára*. 1899, 10. sz. 11.

11 *Budapesti cím- és lakásjegyzék*. 1909. Budapest: Franklin-Társulat, 1909. 460.

honvédségi és k. u. k. katonai kórházában hozott létre könyvtárakat.¹² Mindezen kútfők azonban a beteg katonák békeidőbeli olvasmánnyal való ellátásáról szólnak.

De úgyszintén korábbi gondolat volt a hadiállapot idején megsebesült katonák könyvtári háttérének biztosítása: Bosznia 1878-as okkupációja alatt a *Fővárosi Lapok* tett közzé felhívást a Központi Segélyező Nőegylet nevében minden jóérzésű leány és asszony számára, mely szerint „az ember és hazaszeretet nevében ... szövetkeztek az összes fővárosi nőegyesületek, hogy összeszedjék bármi csekély adományaitokat is [többek között] a szenvedők szórakoztatására kiolvasott könyveiteket és hírlapjaitokat”,¹³ de nem csupán az asszonyok álltak így a szenvedők mellé, hanem a vasúttársaság is támogatta a kezdeményezést: „Az államvaspálya indóházának várócsarnokában egy láda áll s fölötte tábla, melyen a kiszálló utasokat arra kéri az igazgatóság, hogy átolvasott lapjait a kórházi betegek részére ama ládába vessék”.¹⁴ A lap egy másik írásában a testi és lelki szenvedések enyhítéséről szólva elismerőleg nyilatkozik az olvasásról: „Valami kedvenc szerző műveinek olvasása a legjobb gyógyír lehet a fájó sebre, mert az lelket és szívet egyaránt szórakoztat sőt a testi fájdalmat is enyhíti, s valóban nem lehet eléggé helyeselnünk, hogy sebesült katonáinkat a kórházban olvasmányokkal látják el.”¹⁵

De az I. világháború a részt vevő országok egyre növekvő számával, az újabb fegyverek bevezetésével, az egyszerre több hadszíntéren zajló eseményekkel minden eddiginél nagyobb katonai erők bevetését követelte, és sokkal több sebesültől, a fronton akár éveket eltöltő csapatokról kellett gondoskodni – többek között az olvasnivalók biztosítása terén.

A k. und k. és a magyar királyi honvédség meglévő kórházi rendszere nem nyújtott elegendő férőhelyet a sebesült és beteg katonák számára, így nem sokkal a harcok megkezdése után elkerülhetetlen volt a szükségkórházak kialakítása és a civil gyógyintézetek, valamint önkéntesek bevonása a katonai egészségügyi szolgálatba. 1915 tavaszára a Vöröskereszt Egylet önkénteseinek száma megháromszorozódott, 33000-ról 100000-re emelkedett.¹⁶ Az arisztokraták kastélyai, közintézmények, iskolák, múzeumok, vállalatok ingatlanjai fogadtak be országszerte sebesülteket; a főváros hadikórházairól a *Budapesti Hírlap* tett közzé terjedelmes összeállítást *A harcvonalon innen – szenvedő hőseink közöttünk* címen.¹⁷ A beszámoló az intézményekben ápoltak szellemi-lelki támogatására irányuló tevékenységekről sem feledkezett meg.

A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala 1914 augusztusában jött létre és a betegápoláson kívül – ez a Vöröskereszt Egylet feladata

12 Az EMKE : Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet negyedszázados jubileuma. In: Eger. 1911. szeptember 9. 3. Az EMKE negyedszázados működése: Jubileumi megemlékezés. *Heti Szemle*, 1911. augusztus 23. 3.

13 A Központi segélyező nőegyesület. *Fővárosi Lapok*, 1878. szeptember 29. 1088.

14 Az államvaspálya. *Fővárosi Lapok*, 1878. október 30. 1204.

15 K. T. K.: Szokásaink. *Fővárosi Lapok*, 1878. október 29. 1208.

16 Sebestyén Károly (1915): A Vörös Kereszt. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 32.

17 Vö. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 31-43.

volt – a katonák és otthon hagyott, sok esetben sajnálatosan hátrahagyott családjaik megsegítésén munkálkodott. A Monarchiában testvérszervezete a bécsi székhelyű Kriegsfürsorgeamt des k. und k. Kriegsministeriums volt.¹⁸ A Hivatal munkájának segítésére 1914. szeptember 6-án úgynevezett Hadsegélyező Bizottság jött létre, melynek védnökei Zita főhercegasszony és Jenő főherceg voltak. A Bizottság a kor jelentős közéleti személyiségeinek vezetésével több szekcióban folytatta munkáját; a különféle szükségletek orvoslására ruházati, pénzügyi, népjóléti és a munkanélküliség elleni, illetve kórházi albizottságok szerveződtek. Utóbbi alakuló ülését 1914. szeptember 9-én tartotta, elnöke gróf Khuen-Héderváry Károly, alelnöke pedig Herczeg Ferenc volt. A második megbeszélésen már a kórházhiány orvoslására próbáltak megoldási javaslatokat megfogalmazni: felvetették nagy barakk-kórházak építését, lakatlan, vagy kiüríthető épületek, kastélyok, zárdák, középületek szükség-kórházzá alakítását.¹⁹

Az egyik első budapesti hadikórházat az Iparművészeti Iskolában rendezték be, az ispotály működése már 1914. szeptember 12-én megkezdődött, intézőbizottságának elnöke gróf Klebelsberg Kuno (akkor államtitkár). A katonarostan kiemelt területei, a sebészet és a járványügy mellett a szemészet ebben a lazarettben külön osztályt kapott – nem véletlenül, hiszen az I. világháború sérültjei között a korábbiakhoz képest sokkal többen veszítették el szemük világát – és ezen részlegben „nemcsak testi, hanem lelki ápolásban is kell részesíteni a háború e szerencsétlen nyomorékjait. Többnyire erejük teljében levő férfiak, akik eleinte lázadoznak a kegyetlen sorscsapás ellen, vagy teljes apátiába merülve töltik napjaikat. És ezek szívébe kell a reménységet belesöpögtetni, életkedvüket fölélesztetni, hogy minél jobban kihasználhassák oktatásukat, mely mesterségekre tanítja őket s ezzel biztosítja jövőjüket, kenyerüket. ... A Vakok Országos Bizottsága az Iparművészeti Iskola hadikórházából irányítja az összes megvakult magyar honos katonát.” A szakoktatás felügyelője Klebelsberg államtitkár és Tóth István miniszteri titkár.²⁰ Megjegyzendő, hogy éppen a harcok szomorú tapasztalatai és a jelentős társadalmi igény következtében terebélyesedett ki a hazai rokkantügy intézményrendszere. A Műgyógyászati Hadikórház a rektor, Kovács Sebestyén Aladár szándékából és a tanári kar fizetéséből adott hozzájárulásából jött létre, az orvosi kar mellett a betegek ápolását a Szent Vince rendi apácák és önkéntes ápolónők, például a rektor és munkatársai családjaiknak asszonyai vállalták magukra, „A modern kórház minden egyes katonának nemcsak a gyógyulásáról, hanem szórakoztatásáról is gondoskodik. Itt nem pörögnek unalmasan a napok. Újság, könyv, zene szórakoztatják a gyógyulót, a ki oda-fönn a harctéren bizonyára mint kedves emléket őrzi a kórházban töltött időt.”²¹ A Révész utcai kórház azon intézmények egyike, amely a súlyosan sérült, rokkant és

18 Vö. Hadsegélyező Hivatal. In: *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A-Zs / főszerk. Szij Jolán. Petit Real, Budapest. 2000. 258.

19 Tóth Orsolya (2015) 71-74.

20 Az Iparművészeti Iskola hadikórháza. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 38-39.

21 Kádár Lehel (1915): A műgyógyászati hadikórház. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 32.

béna katonák gyógyítására, későbbi életükre való felkészítésére vállalkozott, „egész életre kenyeret biztosító mesterségre fogják oktatni a katonákat, kit-kit tehetsége és vágyakozása szerint s a nagyszerű munka arra is ki fog terjedni, hogy az analfabétákat megtanítták az írásra, olvasásra és számolásra”.²² A budapesti izraelita siket-néma intézetben nyitották meg a Bethlen-téri hadikórházat, ahol a vezetőség „vasárnap délutánonkint hangversenyeket, előadásokat rendez, ellátja a katonákat újságokkal, könyvekkel és oktató előadásokat is tart”.²³

De az egész országra kiterjedő és a hivatalos szervek által szervezett jótékonyági, segélyező, karitatív szervezetek mellett iskolák, hivatalok, vállalkozások, vallási-egyházi kötődésű társulatok éppígy kivették részüket a háború által érintettek, süjtöttak megsegítéséből – a „könyves” világ képviselőiben például a könyvtárak vagy a könyvkiadók, könyvkereskedők. A Magyarországi Könyvkereskedők Egyesületének lapja, a *Corvina* adott hírt a szektor jótékony kezdeményezéseiről. A Franklin-Társulat munkatársai adományokból és fizetésük két százalékából alapot hoztak létre, hogy „a háborúban elesett szaktársak özvegyeit és árváit s a háborúban keresetképtelenné vált szaktársakat hathatósan segélyezni lehessen”. A kezdeményezéshez a könyvkereskedelmi alkalmazottak 1914. október 11-én megtartott közgyűlésén az Egyesület és a kollégák egyöntetűen csatlakoztak.²⁴ A nagy háború kezdetén már hasonló segélyalapot hozott létre a Singer és a Wolfner cég személyzete,²⁵ a budapesti Erzsébet körút 7. szám alatt pedig az Athenaeum kiadó nyitott hadikórházat,²⁶ „ahol a könyv emberei most sebeket kötöznek”, vagyis pénzbeli támogatás mellett saját munkájukat ajánlották fel a sebesült katonák javára.²⁷

A sebesült katonák számára könyvek felajánlására felszólító plakátok már 1914 augusztusában megjelentek,²⁸ a program hivatalossá válása sem késlekedett sokáig. Már néhány hónappal a nagy háború kitörése és az első hadikórházak létrejötte után látott napvilágot 1914. szeptember 17-én a 6.938/1914. B. M. eln. számú felhívás az állami, vármegyei, városi (községi) tisztviselőkhöz *A Magyarországon ápolt sebesülteknek hírlapokkal, folyóiratokkal és könyvekkel leendő ellátása tárgyában* címmel, amely előírta, hogy „a sebesült katonák szórakoztatása érdekében, sőt szenvedéseinek elviselhetőbbé tétele céljából is a már elolvasott hírlapjaikat – képes folyóirataikat és könnyedebb hazafias tartalmú könyveiket – amennyiben ezt a házban előforduló ragályos betegség nem akadályozza, a sebesültek rendelkezésére bocsátani szíveskedjenek.” A rendelkezés az összegyűjtött adományokat az Igazságügy-minisz-

22 A Révész-utcai hadikórház. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 40.

23 A Bethlen-téri hadikórház. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 41.

24 Hadbavonult kartársainkért. *Corvina*, 1914. október 20. 160-161.

25 A könyvkereskedelem hadbavonult kartársaiért. *Corvina*, 1914. október 20. 161.

26 Az Athenaeum kiegészítő kórháza. *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 43.

27 Hadbavonult kartársainkért. *Corvina*, 1914. október 20. 160-161.

28 Vö. Könyvet a sebesülteknek! *Könyvtári Szemle*, 1914, 7-12. sz. 215.

tériumhoz, a Hadsegélyező Hivatalhoz vagy vidéken a „patronage egyesületek”-hez rendelte eljuttatni.²⁹

De még az országos hatályú jogforrást megelőzve, 1914. szeptember 4-én szerveződött meg a Budapesti Központi Segítő Bizottság a főváros polgármestere, Bárczy István elnökletével; a Bizottság ügkörök szerint tíz osztályra (elnöki, közigazgatási, közegészségügyi, népgondozó, gyermekvédő, anyavédő, népélelmező, ruházati, katonai ruházati és könyvgyűjtő) tagolódott,³⁰ utóbbi pedig a Városi Nyilvános Könyvtárat bízta meg a Könyvet a sebesülteknek! elnevezésű program keretében felajánlott kiadványok begyűjtésével és szétosztásával.³¹ A *Budapesti Hírlap* 1914. szeptember 6-ai számában közölt hírben olvasható, hogy „nem csupán magyar, hanem német és a Monarchiában [sic] élő nemzetiségek nyelvén írott olvasmányokat” is várnak,³² a lazaretteknek pedig az ápoltak létszáma és nemzetiségi megoszlása megadásával kellett az olvasnivalókat igényelniük.³³

A főváros hivatalos értesítője mellékleteként hamar megindult *A Budapesti Központi Segítő Bizottság közleményei* elnevezésű periodikum, amely a különféle jótékonsági, hadsegélyező, karitatív programokról tudósított.

A Központi Segítő Bizottság könyvgyűjtő osztályát Bárczy polgármester 1914. szeptember 18-ai hatállyal a „az Országos Hadsegélyező Bizottság megkeresésére ... és tekintettel [a vállalkozásnak] az egész Monarchiára kiterjedő jelentőségére” és a Vöröskereszt csatlakozásának következtében az Országos Hadsegélyező Bizottság kötelékébe helyeztette át, így 1914. szeptember 25-én megalakult az OHB kórházi albizottságának könyv- és hírlaposztálya Herczeg Ferenc elnökletével, a program lebonyolítójaként a Fővárosi Könyvtár igazgatója, Dr. Szabó Ervin ügyvezetésével, Enyvvári Jenő könyvtári főtiszt előadóval és dr. Bencke Adolf közreműködésével. Első jelentős kampányukat 1914 októberében indították meg.³⁴ Legkorábban a *Pesti Hírlap* és az *Érdekes Újság* számai jutottak el a hadikórházakba, a *Pesti Hírlap* és társlapjai előfizetési felhívásában pedig már 1914. november végén a tábori postán keresztüli teljesítést is vállalta a szerkesztőség.³⁵

A Fővárosi Könyvtár azonban nem csupán a kiadványok begyűjtését és mechanikus szétosztását végezte, hanem a beérkezett anyag átválogatását, szelektálását, cenzurálását és feldolgozását is; ennek elvégzéséhez azonban a könyvtárhoz berendelt tanítónők és önkéntesek munkájára volt szükség, főként a mozgalom első egy-másfél hónapjában. 1914. november 15-éig 47.760 könyv és füzet érkezett be a bibliotékába, de körülbelül október közepe után a civilektől származó adományok száma erősen apadni kezdett, a 1915. július 16-ai jelentés pedig már arról panaszko-

29 *Belügyi Közlöny*, 1914. szeptember 20. 620.

30 A Budapesti Központi Segítő Bizottság beszámoló jelentése 1914. szeptember 4-étől 1915. december 31-éig. *A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei*. 1916. március 24. 1.

31 Könyvet a sebesülteknek! In: *Fővárosi Közlöny*, 1914. szeptember 11. 2469.

32 Könyvet a sebesülteknek! In: *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 6. 13.

33 *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 13. 9.

34 Vö. Tóth Orsolya (2015) 71-78.

35 *Pesti Hírlap* előfizetési felhívás. *Pesti Hírlap*, 1914. november 28. 8.

dik, hogy a könyvkészlet nagysága egyre inkább elégtelennek bizonyul a honvédek ellátására.³⁶

A magánszemélyek mellett azonban a kiadók úgyszintén jelentős segítséget nyújtottak: Révay Mór János saját vállalkozását említi első kezdeményezőként; a Révai Testvérek Irodalmi Intézet már 1914. szeptember 3-án 100.000 könyvet és brossurát ajánlott fel a Honvédelmi Minisztériumhoz felterjesztett beadványában.³⁷ A Singer és Wolfner 2.4000, a Franklin-Társulat 5.000 értékesebb kötetet és 15.000 naptárt adományozott, a Szent István Társulattól 22.900 imakönyv és folyóiratszám, az Athenaeumtól 525 tomus, a *Pesti Hírlaptól* 3.000, Hornyánszky Viktortól 500 kalendárium, a *Tolnai Világlapjától* 10.000 folyóiratszám és 500 regény, 1916 január elejéig pedig már összesen 30.000 regény és 310.000 újságpéldány érkezett meg az ezt kérő kórházak, katonai csapatok részére.³⁸ A Külügy-Hadügytől 39.000, a Huszadik Századtól 1000 folyóiratpéldány és a *Népszava* könyvkereskedéstől 2.400 füzet került a sebesültek kezébe.³⁹ A *Vasárnapi Újság* 1914 karácsonya előtt a szokásos ajándék karácsonyi album szétküldése helyett a sebesült katonák olvasmányokkal való ellátásába vonta be abonálóit: a laphoz mellékelte listából minden, a teljes esztendőre előfizető 6 korona értékben választhatott kiadványokat, amelyeket vagy saját címére, vagy „A Vasárnapi Újság előfizetőinek ajándéka” pecséttel ellátva az adományozó által megnevezett kórházba, akár a megjelölt személyhez küldethetett meg.⁴⁰

Számos kisebb könyves cég, könyvkereskedés, antikvárium szintúgy hozzájárult a program sikeréhez: Stark Ferenc, az Irodalmi Szalon nevében Stemmer Ödön, Éble Gábor, a Grill-féle könyvkereskedés és Németh József boltja néhány száz kiadvánnyal támogatta a kezdeményezést. Az ajándékok nagyobb részben azonban sajnos német nyelvűek és irodalmi értékük tekintetében „különböző”-ek – szól a tárgyyszerű beszámoló. Gottermayer Nándor könyvkötő pedig több ezer darab bekötetlen vagy nem elég jó állapotú könyvet ingyen kötött be a hadfiak számára. A Posta portómentességet, néhány szállítóvállalkozás pedig ingyenes munkát vállalt. A program költségeit – a jelentés tanúsága szerint – pénzadományokból a székesfőváros viselte.⁴¹

A háborúban átélt sok szenvedés, borzalom, a folyamatos életveszély magától értetődően erősítette a vallásos érzelmeket, a lelki támasz iránti igényt. Egy német könyvkereskedő felmérésére hivatkozva közölte a *Pesti Napló*, hogy a harctéren a legolvasottabb könyv a Biblia, leginkább olcsó kiadásban, amelyet táborig postán keresztül is szállítanak a könyvesek. De a hátszágokban éppígy nagyobb lett a

36 Enyvvári Jenő (1915): A sebesültek olvasmányai. *A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei*. 1915. július 16. 6.

37 Révay Mór János (1920): *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. 2. kötet. Révai, Budapest. 358.

38 Kreutzer Andrea (2015) 44.

39 Enyvvári Jenő (2015) 7.

40 A Vasárnapi Újság előfizetőihez. *Vasárnapi Újság*, 1914. november 22. 867.

41 A sebesültek olvasmányai. *A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei*. 1914. november 27. 1-2., Enyvvári Jenő (1915) 7.

kereslet a Szentírás iránt, már-már gondot okozott a megnövekedett igény kielégítése.⁴² Az írásban leírt tendencia igaz Magyarországon is.

Így természetesen az egyházak sem tétlenkedtek, minden felekezet igyekezett a megfelelő imakönyvekkel, a harcokban résztvevők, valamint aggódó hozzátartozóik számára közzétett kegyességi irodalommal szolgálni. Zichy Gyula pécsi püspök 1914 októberében egy „kocsirakomány” magyar, német és horvát nyelvű olvasmányt juttatott el a hadikórházakba.⁴³ A Szent István Társulat *Bízzál, fiam!* címmel jelentette meg imádságos könyvet a sebesült katonák részére Csernoch János dr. bíboros hercegprímás előszavával, és a kiadó gondoskodott arról, hogy a kötetek a címzetekhez eljussanak.⁴⁴ A Társulat 1914. október 23-ai választmányi ülésén elhangzott, hogy nem egészen két hónap alatt félmilliónál több imakönyvet osztottak szét a hadbavonultaknak és a sebesülteknek,⁴⁵ csak 1916 végéig a kiadó 1,8 millió kötet imádságoskönyvet és egyéb olvasnivalót juttatott el a katonáknak⁴⁶ határokon innen és túl, sőt nemcsak magyar, hanem a Monarchia nemzetiségei nyelvén írott, illetve olasz és lengyel kiadványokkal szolgáltak.⁴⁷ Az officina felajánlásai még protestáns körökben is méltatásra találtak, a *Dunántúli Protestáns Lap* rövid hírben közölt elismerő sorokat az 1915. január 1-je és november 1-je közötti adományokról: 420.000 imakönyv és -füzet, 37.000 naptár és 9.000 kötet olvasmányt adott a Társaság a fronton lévő és sebesült honvédeknek.⁴⁸ A protestáns felekezetű harcosok többek között Dr. Darányi Ignác egyházkerületi főgondnok jóvoltából 1.000 Bibliát kaptak, Hornyánszky Viktor budapesti könyvkiadó 2.000 Protestáns Árvaházi Naptárral, 1.000 énekeskönyvvel és a *Téli Újság* 10.000 füzetével járult hozzá a könyvellátáshoz,⁴⁹ a *Koszorú-füzet* 1915-ben megjelent 55.000 példányának nagy része úgyszintén a sebesült katonákhoz került.⁵⁰

A program elején a gyűjtési felhívásokban „a sebesült harcosok szórakoztatása érdekében, sőt szenvedéseinek elviselhetőbbé tétele céljából is a már olvasott hírlapjaikat, képes folyóirataikat és könnyedebb hazafias tartalmú”⁵¹ irodalmat kértek, de rövidesen felmerült az igény az ismeretterjesztő, a sebesültek oktatás-képzését segítő és szakirodalmi olvasmányok iránt is. Így a Magyar Tudományos Akadémia 450 kötetet, szépirodalmi és irodalomtörténeti kiadványokat ajándéko-

42 A Biblia a lövészárokban. *Pesti Napló*, 1915. július 15. 18.

43 A pécsi püspök ajándéka a sebesülteknek. *Budapesti Hírlap*, 1914. október 13. 11.

44 *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 5. 10.

45 A Szent István Társulat és a háború. *Budapesti Hírlap*, 1914. október 23. 11.

46 A Szent István Társulat közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1917. március 30. 5.

47 A Szent István Társulat 1915. március 28-án [...] tartott LXI. rendes Közgyűlésének jegyzőkönyve. *Katolikus Szemle*, 1915. 4. 5.

48 Ahol egyesítették az erőket. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1915. november 28. 386.

49 Az Egyetemes Konvent ülései. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1915. június 13. 189.

50 A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és az ORLE nagygyűlése Debreczenben. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1915. november 7. 356-357.

51 Olvasnivalót a sebesülteknek. In: *Pápai Közlöny*, 1914. október 11. 4.

zott a sebesült katonáknak a Vöröskereszt közvetítésével,⁵² az Országos Közművelődési Tanács pedig, amelynek egyik elsődleges feladata a felnőtt analfabéták tanítása volt, az érintett réteg hadbavonulása miatt egyrészt a hátrahagyott gyermekek nevelésében, tanításában vállalt szerepet, de Széll Kálmán 1914. november 27-ei elnöki beszámolójában elmondta azt is, hogy a Tanács a Honvédelmi Minisztériumon keresztül 220.000 *Vasárnapi könyvet* bocsátott a sebesültek rendelkezésére.⁵³

A sebesült honvédek könyvtári ellátásába a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a háború legelején bekapcsolódott, ennek anyagi alapja az egyes gyűjteményektől elvont és az államnak visszautalt intézményi fenntartási keret volt. Wlassics Gyula, az MKOT elnöke első ízben augusztus 31-én hívta fel a könyvtárakat „szórazokoztató, könnyed olvasmányok” felajánlására, hogy azokat a vidéki honvédkórházakat is el tudják látni, amely településeken nincsen népkönyvtár; ennek keretében a közművelődési, nép- és vándorkönyvtárak kezelőit arra kérte, hogy vegyék fel a kapcsolatot a közelükben működő vöröskeresztes, illetve civil vagy hadikórházakkal és bocsássák állományukat az ott ápolat katonák rendelkezésére. A könyvtárak elismervény ellenében, letétként adták át gyűjteményük jegyzék alapján kiválasztott részét a gyógyintézeteknek, valamint feladatuk volt a környezetükben élő bibliofil magánosokat, a helyi egyletek, kaszinók, olvasókörök vezetőségét bevonni a kórházakban ápolat sebesültek olvasmányokkal való ellátásába.⁵⁴ A Tanács 1914–1916-os adatközlése alapján 283 könyvtár 115.991 kötetet kölcsönzött ki a hadikórházakban ápolatknak, 27 bibliotéka 3.044 könyvét ajánlotta fel, 8 intézmény teljes állományát, egy gyűjtemény pedig hetente 40-40 tétéles letéti tékákat küldött a környező kórházaknak. A könyvtári rendszertől azért nem érkezhettek jelentősebb hozzájárulás, mert sok könyvesház működése a könyvtáros bevonulása vagy az épület hadi célokra való lefoglalása miatt lehetetlenné vált.⁵⁵ A Tanács 1914–1915-ben a többi kórház mellett a budapesti Révész utcai rokkant katonákat ápoló ispotály részére biztosított nagyobb adományt, illetve jelentős könyvmennyiséget vásárolt az országban ápolat birodalmi német katonák számára.⁵⁶

De maga a Tanács és a Főfelügyelőség sem tétlenkedett, a könyvtári rendszer számára már megvásárolt, de addig szét nem osztott jubileumi Mikszáth-kiadás 250-250 példányából⁵⁷ például a regionális közművelődési egyesületek mellett kórházak, katonasotthonok és a pólai hadihajók legénységi könyvtárai kaptak, illetve a katonák részére olvasmányul ajánlotta fel a Népkönyvtári Címjegyzék összeállítá-

52 *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 13. 9.

53 Az Országos Közművelődési Tanács. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 28. 9.

54 Vö. *Könyvet a sebesülteknek! Néptanítók Lapja*, 1914. szept. 17. 14.

55 Vö. A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. tanácsa 1914–1917. évi működése. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1918. 2. 90.

56 Vö. A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. tanácsa 1914–1917. évi működése. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1918. 2. sz. 91.

57 Mihalik József: *Helyzetünk. Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1914. 238.

sára beérkezett recenziós példányokat.⁵⁸ Később, szintén a Főfelügyelőség jóvoltából, nagy példányszámban került még a katonák kezébe Ortutay István munkája, a *József főherceg*, valamint Gyóni Géza egyik verseskötete. Még 1914-ben – a számszerű adatokat közlő beszámolók alapján 1.424 könyvtár 191.000 kötetet adott össze,⁵⁹ és a felajánlások fele az év végére valóban eljutott a katonákhoz.⁶⁰

Az Országos Hadsegélyező Bizottság javaslataival összhangban országszerte számos iskola, kollégium, könyvtár vagy múzeum épülete vált hadikórházzá, kiterjesztve a gyűjtemények szolgáltatásait a helyben ápolott katonákra, vállalva ezzel a könyvek esetleges elkallódását.⁶¹ A sebesült katonáknak való könyvkölcsönzés néha egészségügyi kockázatokkal járt, vagyis gondoskodni kellett a háborúk során mindig jelentkező ragályos betegségekben szenvedők által forgatott kötetek fertőtlenítéséről. Az érdeklődő könyvtáros a *Magyar Könyvszemle* egyik első háborús híreket, adatokat közlő írásában megtalálhatta erre a megfelelő receptet: ha fertőző beteg használta a könyvet, formaldehyd-gőzben vagy alkoholos vízgőzben kell azt megtisztítani.⁶² Ugyanez a folyóirat külföldi lapszemléjében recenzálta a *The Library Journal* 1914-es évfolyamában közölt és éppen aktuálissá vált cikkét, amely William R. Reinicknek *Books as a source of disease* című és eredetileg az *American Journal of Pharmacyban* lehozott tanulmányából készített kivonat arról, hogy a könyvek hogyan válhatnak betegségek veszélyes hordozójává.⁶³ De mindezek mellett más szempontból szintén problematikus olvasói körbe tartoztak itt-ott a katonák, erről panaszkodik a pápai zsidó polgári fiúiskola ifúsági könyvtáráról szóló 1915-ös jelentés: „De legnagyobb sajnálatunkra meg kellett szüntetnünk a könyvek kölcsönzését a sebesült katonáknak, mert a felgyógyultan távozó sebesült katonák közül többen nem adták vissza a kiváltott könyveket és elveszett 12 kötet értékes könyvünk, sokan pedig szétrongyolták, frivol rajzokkal beszenyezték a könyveket.”⁶⁴

Szerencsére az iskolák részvétele nem csak rossz tapasztalatokkal szolgált: a szarvasi evangélikus gimnázium tornatermét az 1914/1915-ös tanévben hadikórházi célra használták, a diákok segédkeztek a sebesültek szállításában, anyagi áldozattal, önkéntes munkával és jótékonyági rendezvényekkel járultak hozzá a hadi sikerekhez. A nagy háború hazafias, vallási és erkölcsi nevelésükben, a rászorulók iránti szolidaritás érzésének táplálásában játszott szerepet: az ifúság a katonák számára 210 könyvet ajánlott fel, és könyvsegéllyel támogatták a háború által sújtott családok fiait is.⁶⁵ Az *Egri Újság* egyik 1915-ös felhívása szerint a városban működő katonai

58 Vö. A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. tanácsa 1914–1917. évi működése. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1918. 2. 90.

59 Könyvet a sebesülteknek! *Könyvtári Szemle*, 1914, 6. 215-216.

60 Vö. Mihalik József: Intézményeink és a háború. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1915. 52 [125].

61 Vö. Lékay János: Vidéki múzeumaink és könyvtáraink. *Pesti Hírlap*, 1917. március 29. 11.

62 Népkönyvtáraink és a háború. *Magyar Könyvszemle*. 1914. 356.

63 Vö. Külföldi folyóiratok szemléje. *Magyar Könyvszemle*. 1916. 115.

64 *Pápa aut. orth. izr. hitközség polgári fiú- és elemi iskolájának értesítője az 1915-16. iskolaévről*. Stern, Pápa. 1916. 14-15.

65 Vö. *Szarvasi ág. hitv. evang. főgimnázium értesítője az 1915-16. tanévről*. 1916. 4-18.

tartalékkórház parancsnoka és Magyar János tábori lelkész a városban gyógyuló és lábadozó harcosok számára a már meglévő piciny állandó könyvtár bővítéséhez kérték a lakosság segítségét, „léleknemesítő”, vallásos vagy humoros és mindenféle nyelvű kiadványokat, hogy „hetenként szombat délután 2-4-ig terjedő könyvtári időben rendszeres ellenőrzés mellett, minden kórház minden kórtermébe könyvtárilag számozott [értsd: leltárba vett, katalogizált] olvasni való könyveket” tudjanak szolgáltatni.⁶⁶ A kórházak nagy része előre feldolgozott kollekciókat kért, egyrészt a gyűjtemény biztonságosabb kezelhetősége, az olvasmányok könnyebb ajánlhatósága miatt, illetve, mert szándékukban állt a „betegkönyvtárak” megtartása a háború után is.⁶⁷

1915. március 20-ára már 500 mázsa olvasmány-adományt osztottak ki a hadikórházakban ápoltak között,⁶⁸ ebbe nem számolva bele azon bibliotékák használatát, amelyek már eleve rendelkezésre álltak a kórházak környezetében vagy amelyeknek épületében ispotályt nyitottak. A *Budapesti Hírlap* 1915. július 29-ei számában közölt adatok alapján 74.500 könyvet és 2.800 folyóiratszámot osztottak ki a hazai, valamint azon külföldi lazarettekben, ahol magyar sebesülteket (is) ápoltak.⁶⁹ A rövid hír azonban az adakozási kedv – sajnálatosan már korábban is érezhető – csökkenésére is panaszkodik.⁷⁰ A *Pesti Napló* 1915. január 11-ei száma külön a gráci katonai kórházban ápolta magyar sebesültek részére kért olvasnivalót,⁷¹ mindazonáltal Dr. Baltazár Dezső tiszántúli református püspök 1915 nyarán a hadszíntereken és a tábori kórházakban tett látogatásáról beszámolva megjegyezte, hogy az osztrák és német hadikórházakban ápolta magyar katonák még akkor is alig jutottak anyanyelvükön írott olvasnivalóhoz.⁷²

A Fővárosi Könyvtár hivatalos beszámolója alapján 1914 szeptembere és 1916 decembere között 191.000 könyvet és 653.000 folyóiratfüzetet, a kiadók adományaiként 142.000 könyvet és 550.000 folyóiratszámot dolgozott fel.⁷³ A *Pesti Hírlap* egyik publicistája éppen a könyvek feldolgozását kritizálta, mondván: „Addig persze, amíg ez a munkálat eltartott, a sebesültek várhattak az olvasmányokra és megtanulhatták, hogy nem annyira az olvasmánynyújtás gyorsaságára, mint inkább a könyvek katalogizálására kell tekintettel lenni.” Másrészt azonban az olvasmányanyag minőségi és – a háborús időszakokban szokásos módon – tartalmi szelekciójával sem értett egyet a cikkíró, vélekedése szerint a „kórházakba került olvasmányok bizonyos tekintetben nehezebbek, mintsem hogy azokban az igen kis műveltségű katonák örömeiket találják ... a nép egyszerű fiai leginkább azokat a műveket

66 Adjunk olvasni valót a katonáknak. *Egri Újság*, 1915. június 2. p. 3.

67 A sebesültek olvasmányai. *Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei*. 1914. november 27. 1.

68 Olvasmányt a sebesülteknek. *Budapesti Hírlap*, 1915. március 20. 8.

69 Olvasmányt a sebesülteknek. *Budapesti Hírlap*, 1915. július 29. 13.

70 Uo.

71 Olvasmányt a sebesülteknek. *Pesti Napló*, 1915. január 11. 7.

72 Református püspök a harctéren. *Sárospataki Református Lapok*. 1915. július 4-11. 186.

73 A Városi Könyvtár kebelében működő sebesülteket könyvvel ellátó osztály. *Könyvtári Szemle*, 1917. 40.

olvassák, amelyek a nagyfejűek szerint csakis eldobásra érdemesek.”⁷⁴ Más szempontból tartja kétségesnek a válogatás szempontjait a *Magyar Kultúra* cikke, amely az „egyházgyűlölet”, az „erkölcsi népmérgezés”, a „liberális frázisok”, a *Világ* és a *Népszava* tényreje ellen emel szót.⁷⁵

A programban résztvevők visszajelzései azonban kevéssé tükröznek elégedetlenséget: a bibliotéka 1915 nyarán felmérést végzett a hadikórházi bibliotékkal kapcsolatban, a 80 kiküldött kérdőívre 39 válasz érkezett, és 33 kórház kért újabb könyveket.⁷⁶ Mindezzel együtt 1916 első félévében 31 pesti hadikórházba szállítottak ki összesen 5.550 kötetet, a 43 vidéki és 90 ausztriai gyógyintézet pedig összesen 813 darab 10 kg-os könyvcsomagot kapott, a harctéren működő tábori kórházak részére azok kérésére 131 könyvcsomagot postáztak.⁷⁷

A kórházi bibliotékák bővítésében, esetleges újjak megszervezésében nehézséget jelentett, hogy a sebesült katonák részére a lakosságtól mindössze 2.400 könyv és 7.500 folyóiratszám érkezett be a Fővárosi Könyvtárba, ezért később a harctéri akció gyűjtéséből kellett juttatni a sebesülteknek.⁷⁸

A háború kitörésétől 1916. június végéig a közönség és a kiadók együttesen 168.000, illetve 142.000 kötet könyvet és 604.000, valamint 550.000 folyóiratpéldányt ajánlottak fel a katonák számára, a Fővárosi Könyvtár tehát összesen 1.460.000 dokumentumot továbbított, amelyből 126 budapesti (50.000 könyv és 60.000 folyóirat), 300 vidéki, 667 ausztriai és 7 német birodalmi kórház részesült.⁷⁹ Az esztendő végéig 132 budapesti, 411 vidéki, 733 ausztriai és 7 németországi kórházat látott el könyvekkel, az ott ápoltakhoz összesen 333.000 könyvet és 1.200.000 folyóiratszámot, összesen kb. 1.533.000 dokumentumot juttatott el a katonák kezébe. A beérkező sok könyvigény kielégítésére a fővárosi könyvtára 1916. második félévében saját duplumaiból 1324 szépirodalmi tomust bocsátott rendelkezésre a programok számára, hiszen ekkor már nem csupán a kórházban lévő katonákhoz jutottak el a kiadványok, hanem elindultak az első könyvcsomagok a frontra, majd az internáltak és a hadifogolytáborok lakói számára is.⁸⁰

74 A sebesültek könyvei. *Pesti Hírlap*, 1914. november 29. 15.

75 Mivel szórakoztatjuk katonáinkat? *Magyar Kultúra*, 1916. 19. 333. Idézi: Izsa Melinda: Könyvtárak, könyvellátás az első világháborúban. *Honvédségi Szemle*, 1996. 9. 115-116.

76 Enyvvári Jenő (1915) 7.

77 Vö. A katonák olvasmánnyal való ellátása: 1916 január–június. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916. 1-3. 122-123.

78 Vö. A katonák olvasmánnyal való ellátása: 1916 január–június. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916. 1-3. 122-123.

79 Vö. A katonák olvasmánnyal való ellátása: 1916 január–június. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916. 1-3. 122-123.

80 A katonák olvasmánnyal való ellátása: 1916. július–december. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916. 4-6. 172-173.

A „KÖNYVET A HARCTÉRRE!” MOZGALOM

A háború kitörésekor senki sem prognosztizált több évig tartó hadiállapotot, jól ismert szállóigék szerint „mire a levelek lehullanak, otthon lesznek a katonák”, vagy legkésőbb karácsonyra. De a Nagy Háború akár hónapokra elhúzódó lövészárokharcjai, a többfrontos hadviselés, a félelemben és sokszor tétlenségben eltöltött időszakok, a katonák – sokszor eredendően nem katonának készült és kinevelt önkéntesek, népfelkelők (és a hadifoglyok) hatalmas tömegei a könyvellátásnak eddig ismeretlen elemét hívták életre: a frontkönyvtárakat.

„Minél tovább tart a háború, annál sűrűbben hallható a harctéren lévő katonák kérő szava, hogy küldjünk nekik olvasni valót a lövészárokbába. A könyv a legjobb eszköz arra, hogy összeköttetést teremtsen a messzi idegenbe táborozó katona és szülőföldje között. A katonai parancsnokságok ismételten megállapították, hogy az olvasás feltűnően jó hatással van a magyar csapatok szellemére, mert a pozíziós harc egyhangúsága közepett is megvédi őket a fásultságtól és fokozza lelki erejüket.

Mivel a csapatok eddig csak szórványosan és rendszertelenül tudtak magyar könyvekhez jutni, az Országos Hadsegélyező Bizottság és a Vörös Kereszt Egylet közös mozgalmat indítottak oly célból, hogy az ellenség előtt álló magyar katonákat rendszeresen ellássák olvasmányokkal.

Tisztelettel kérjük a vidéki magyar sajtót és a művelt olvasó közönséget, amely a háború folyamán már annyi megkapó jelét adta nagyszerű áldozatkészségének, hogy támogasson minket hazafias, emberbaráti és kulturális szempontból egyesült fontos vállalkozásunkban. A közös nagy cél érdekében szükség van erre az újabb áldozatra is.

Mindenkinek vannak otthon könyvei, füzetei és képes újságjai, amelyek régóta érintetlenül és haszon nélkül hevernek a polcokon és amelyek valódi kincsé lesznek, ha a harctéren levő katonák kezébe kerülnek.

Tisztelettel és hazafias bizalommal kérjük Magyarországon nemes lelkű hölgyeit és lelkes tanuló ifjait, hogy gyűjtsék össze otthon és ismerőseik körében az ilyen nyomtatványokat és ajánlják fel a harcoló katonáknak.

A nagylelkű adományokat a Szeretetadomány osztály Budapest, V., Lipót körút 1. szám alatt veszi át és továbbítja az ellenség előtt álló csapatoknak. A m. kir. Posta díjmentesen szállítja a küldeményeket, ha a csomagokra ráírják, hogy 'Szeretetadomány a harctéren levő katonáknak, portómentes'.

Amit erre a célra áldozunk, azt Magyarország fegyverben álló ifjúságának adjuk, a nemzet virágának, amely csodálatos áldozatkészséggel védi meg hazáját és mindannyiunk életét és vagyonát.

Az Országos Hadsegélyező Bizottság és a magyar szent korona országainak Vöröskereszt Egylete megbízásából: Herczeg Ferenc.⁸¹

81 Könyvet a harctérre! *Pesti Hírlap*, 1916. február 6. 7-8.

A kezdeményezést támogató jelent meg az 1916. június hó 15-én kelt *Könyv-küldemények a Vöröskereszt-Egylet szeretetadomány osztályához* című 9421. v. számú posta- és távírdarendelet, amely az ingyenes küldeménytovábbítás mellett lehetővé tette, hogy az Országos Hadsegélyező Bizottság és a Magyar Szent Korona Vöröskereszt-Egyletének Szeretetadomány Osztálya címére feladott csomagok „előzetes átvizsgálás nélkül bármely postahivatalnál feladhatók legyenek”.⁸²

A sebesült katonák olvasmányokkal való ellátása után a Könyvet a harctérre! elnevezésű mozgalom volt tehát a hátszág második nagy könyves akciója a hazáért szenvedő katonákért; Herczeg Ferenc idézett felhívása számos országos és helyi lapban jelent meg.⁸³

És valóban nagy szüksége volt a fronton lévőeknek a könyvekre, folyóiratokra az otthoni, korábbi békebeli életükkel, a civilizált világgal való kapcsolattartás eszközeként, illetve a szellemüket, lelküket az őket körülvevő borzalmak fölé emelő álomvilág hordozóiként. A harcokban „helytálló katonára, ha megpihen, nem a vásárnapok boldog derűje vagy a hétköznap esték egészséges és jóleső nyugalma vár, hanem az unalom és a magára eszmélés keserősége. ... Mi vihetné el gondolatát a harcterről, mi fordíthatná el tekintetét a gyötrelmek mezejéről?” – áll a *Corvinában* közölt beszámolóban.⁸⁴ Jól illusztrálja ezt egy névtelen magyar tisztnek az *Új Idők* 1915. szeptember 5-ei számában megjelent beszámolója, aki a Lublin környéki harcokban talált rá a földön a Simplicissimus német kiadású anekdotás könyvre. „Nagy kincs a könyv, az olvasnivaló a harctéren – írja – messze a kultúrától”, oda is adta legényének a kötetet, hogy „vigyázzon rá, mint a szeme fényére”. A tiszt minden szabad percében nagy élvezettel merült bele az olvasásba, egy roham után a frissen készített fedezékben pedig „néhány percig valósággal döcögtem a hangos nevetéstől” – emlékezett vissza a katona, aki elmondta legényének, hogy min nevetett. Az egyszerű tisztiszolga erre megjegyezte: „Hát, jelentem alássan, azt gondoltam, hogy a hadnagy úrnak az imádságos könyve ez, merthát hogy olyan szorgalmasan bötüzte mindég a sturmok után.”⁸⁵

1916 januárjának elején Wolfner József, a Singer és Wolfner könyvkiadó képviselőjében a következőt vetette a hivatalos körök szemére: „A harctéren levő tisztjeink odaküldetik kedves olvasnivalóikat”⁸⁶ – ezt bizonyítja Molnár Ferenc az *Egy haditudósító emlékeiben*, ahol egy k. und k. hadseregbeli őrnagy szállásán tett látogatását örökítette meg: „Kedves, okos, elmés bécsi ember, mikor délben Zborón a szobáját megmutatta, Jókai 'Fekete gyémánt'-jait láttam az asztalán, német fordításban. Imádja a regényt...”⁸⁷ Wiesner Árpád tüzérszázados a *Pesti Naplóban* örökítette meg reflexióit Krúdy Gyula *Aranykéz-utcai szép napok* című művének olvasásáról:

82 *A Magyar Királyi Posta és Távírda Rendeletek Tára*, 1916. június 16. 281.

83 A teljesség igénye nélkül: *Nagykároly és Vidéke*, 1916. április 5. 1-2., *Egri Újság*, 1916. április 1. 3., rövid hír: *Egri Újság*, 1916. április 5. 3., *Új Idők*, 1916. február 27. 243., *Pápai Közlöny*, 1916. április 30. 3.

84 A „Könyvet a harctérre” mozgalom egy évi működésének ismertetése. *Corvina*. 1917. 110.

85 Pillanatfelvételek. *Új Idők*, 1915. szeptember. 5. 257-258.

86 Fráter Aladár (1916): Az irodalom műhelyeiben. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 9. 9.

87 Molnár Ferenc (2000): *Egy haditudósító emlékei*. Pallas Stúdió, Budapest. 152.

„Mikor olvasom, érzem a parfümillatot, körülöttem mozog az a sok figura ... Közben távolról alig hallhatóan ide hangzik az oroszok pergőtüze valahonnan és néha az illaton át a valóságot juttatja eszembe. Milyen áldás itt a harctéren egy ilyen könyv, amelyiktől olyan szépeket tud álmodni a szegény katona...”⁸⁸ A híres könyvtáros, könyvtártudós Fitz József 1914 és 1918 között volt katona, olvasmányairól szóló naplói, feljegyzései, statisztikai kimutatásai bizonyítják, hogy a fegyverek között sem hallgatnak a műsák, az igazi könyves ember még a cudar körülmények között sem tudott lemondani az olvasásról.⁸⁹

De éppígy voltak a szakkönyvek is tulajdonosaik hűségese társai, ahogyan a hősi halált halt Dr. Strasser Albert jogász nekrológiájából megtudhatjuk: bevonulva „még talált helyet tisztí ládájában nemzetközi jogi könyveknek is. Ezeket vitte a harctérre – olvasmányul a pihenő órákra. Ide-oda dobálta a sors Strassert az orosz fronton, de „könyvei vele maradtak” és tudományos munkásságát folytatta kórházi kezelése alatt.⁹⁰ Kedves humorral örökíti meg *Hadinaplójában* Hermann Ernő agrárakadémiaát végzett önkéntes, aki jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, hogy egy pompás szakkönyvet hogyan szerzett meg egy elhagyott grófi kastélyban: „Egy asztalon megtalálom Kellner professzor híres munkáját a *Grundzüge der Fütterungslehre* 1909. kiadásban [sic]. 4,90 koronával tartozom a kastély tulajdonosának, állapítom meg, mert a könyvet magammal viszem. Micsoda pompás dolog, hogy erre a könyvre ráakadtam, valóságos csoda.”⁹¹

„... ellenben a legénység óriás táborának szellemi táplálásáról nem gondoskodik senki” – olvasható a *Budapesti Hírlap* egyik írásában, ezzel szemben Németországban milliószámra küldik a lapokat, folyóiratokat és a könyveket a harctérre a katonáknak.⁹² A *Könyvtári Szemle* adatközlése szerint 1914-ben már 400.000 kötet könyvet és 600.000 füzetes kiadványt kaptak a németországi katonák.⁹³ Célszerű azonban a lakosságszámokat és a hadseregek létszámát is figyelembe venni, bár kétségtelen, hogy egyéb források úgyszintén a szövetségesünket állítják példaképül. „Ennek a nagyjelentőségű munkának – folytatódik a *Budapesti Hírlap* cikke – jókora részét a német társadalom végzi, de hivatalos tennivalói közé sorolja ezt a német hadvezetőség is. Nálunk? A kiadókat megkérték, hogy adjanak könyvet, lapot, folyóiratot a katonáknak – ingyen. Adtunk is a mennyit adhattunk, de természetesen az csak egy csöpp a tengerben. Még Ausztriában is jobb a helyzet ... az egyik nagy bécsi kenyérgyár karácsonyra tízezer jó könyvet ajándékozott a bécsi háziezrednek. ... Pedig hogy ez a táplálék mennyire szükséges ... a jötevés legszebb neme,

88 Krúdy Gyula új könyvéről. *Pesti Napló*, 1916. szeptember 30. 13.

89 Részletesebben vö. Pogány György: Fitz József élete és munkássága. 1. rész. *Könyvtáros*, 1987, 10. 623., illetve uő: Fitz József olvasmányai és nézetei az olvasásról. *Könyv és Nevelés*, 2014, 3. 40-41.

90 Dr. Strasser Albert (1906): *Jogtudományi Közöny*, 1916. szeptember 10. 323.

91 Hermann Ernő (2014): *Hadifogolynapló*. Zrínyi, Budapest. 131.

92 Közömbösség. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 9. 9.

93 Krónika. *Könyvtári Szemle*, 1915, 1-3. sz. 27.

ha a beteg s talán unatkozó vagy rosszkedvű katonának üdítő olvasmányt adnak a kezébe.”⁹⁴

Így az I. világháború megpróbáltatásai közepette „Egyszerre valami csoda történt. – olvasható Révay Mór János memoárjában – Felfedezték, hogy sok egyéb mellett a hadviseléshez még könyv is kell. Sőt a hosszú hadviseléshez nagyon is kell. Majdnem olyan fontos kellék, mint a vas, acél, réz, liszt, gyapot, majdnem olyan szükséges, mint a kard, a puská, az ágyú.”⁹⁵

Világosan látható tehát, hogy a Könyvet a harctérre! kezdeményezés több fórumon és nyilvánosan megfogalmazott jogos igényekre válaszolva indult meg. A program 1916 elején kezdődött Ferenc Szalvátor főherceg védnöksége alatt, így az Országos Hadsegélyező Bizottság könyvosztálya Herczeg Ferenc vezetésével ettől kezdve nemcsak a sebesült katonák, hanem a harctéren küzdő csapatok olvasmányairól is gondoskodott a Vöröskereszt Egylettel és a Fővárosi Könyvtárral karöltve.⁹⁶ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1916. március 3-ai 2766. eln. számú körrendeletében pedig az iskolák vezetőihez fordult, hogy buzdítsák a diákokat a Könyvet a katonáknak! kampány segítésére. A rendelet előírta, hogy az intézmények által összegyűjtött könyvek számára, a program helyi eredményeire az éves jelentésben ki kell térni.⁹⁷ Ezen jelentéstételi kötelezettségnek és így a vonatkozó adatok fennmaradásának köszönhető a jelen dolgozatban – természetesen a teljesség igénye nélkül – közölt adalékok. A nagykárolyi katolikus gimnázium jótékonyági alapjai többféle segélyakciót indítottak, „a helybeli Vörös Kereszt gyűjtőládáiba a tanulók és tanárok a kiolvasott napi-lapokat, újságokat, képeslapokat azon időben, mikor a sebesült betegek száma elég nagy volt, nagy mennyiségben helyezték el. Könyvet a harctérre c. mozgalmat az igazgató melegen ajánlotta pártolásra, ezirányú gyűjtésünknek akadályá volt a hamar bezárt tanév.”⁹⁸ A budapesti Rottenbiller utcai fiúiskola cserkészcsapata az adományok, többek között a könyvek begyűjtésében vett részt rendszeresen.⁹⁹ Az esztergomi bencés gimnáziumból pedig heti rendszerességgel indultak a folyóiratsomagok a bécsi Zentralstelle für Soldatenlektüre újságközpontnak a császári és királyi hadseregben harcoló magyarok számára, illetve közvetlenül a karlsbadi Westende szanatórium magyar betegei részére.¹⁰⁰ A pozsonyi evangélikus főiskola diákjai éppígy kivették részüket a programból, a könyvtár kéziratárának beszámolójában maradt fenn, hogy 1916-ban

94 Közömbösség. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 9. 9.

95 Révay Mór János (1920): *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. 2. kötet. Révai, Budapest. 358.

96 Vö. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1917. 1–3. sz. 17.

97 A m. kir. Vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1916. évi 2766. eln. számú körrendelete a harctéren küzdő katonák könyvekkel ellátása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1916. 7. 94-95.

98 A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló nagykárolyi róm. kath. főgimnázium értesítője az 1915-1916-ik iskolai évről. *Kölcsey-nyomda, Nagykároly*. 1916. 48.

99 Jön a gyűjtőkocsi. *Budapesti Hírlap*, 1916. április 29. 10.

100 Iskolánk és a háború. *Az esztergomi szentbenedekrendi kath. főgimnázium értesítője az 1915-16-ik iskolai évről*. Győregházmegyei Alap Könyvsajtója, Győr. 1916. 32.

a gyűjtemény az egyéb névumok mellett a mozgalom keretében felajánlott könyvekért írott 18 köszönőlevéllel gyarapodott.¹⁰¹

A „hivatalos” nemzeti, konzervatív és lojalitásra nevelő irodalom mellett a *Népszava* újszintén eljutott a fronton harcoló katonákhoz, a lap a halás köszönőlevelekből közölt rövid összeállítást (figyelemreméltó a közölt levelekben a szerkesztőség megszólítása, ahol a „Tisztelt Szerkesztőség” és az „Eltárs” mellett a „Tekintetes Szerkesztőség” is előfordul). A szerkesztőség örömmel nyugtázza, hogy „azok, akik a *Népszavát* a harcok pihenő óráiban olvassák, ha még eddig nem ismerték a szociáldemokrata eszméket, megismerik, megszeretik és a beköszöntő béke napjaiban örömmel sorakoznak a mi zászlónk alá.”¹⁰² 1916. június 11-étől kezdődően a *Népszava* Könyvkiadója kedvezményesen árulta (nagyreszt ideológiai) kiadványait, hogy a katonák olcsóbban juthassanak hozzá a kötetekhez.¹⁰³

A mozgalom osztrák „testvére” a „Bücher ins Feld”, és a két kezdeményezés tulajdonképpen összekapcsolódott a Monarchia különféle nemzetiségű, anyanyelvű katonáinak olvasmánnal való ellátása érdekében. A programok elismertségét és magas körökben való támogatottságát mi sem bizonyítja jobban, hogy a királyi család több tagja is meglátogatta azt a kiállítást Bécsben, ahol a frontra küldendő könyveket mutatták be a nagyközönségnek.¹⁰⁴ A német és osztrák társprogramok egyébként 833 kötettel és 1.500 folyóiratszámval járultak hozzá a frontkönyvtárak állományához.¹⁰⁵

A Könyvet a harctérre! mozgalom első éves jelentése alapján 274 kisebb-nagyobb ’könyvtár’, összesen 529.979 darab olvasmányt (használt és új könyveket, brossúrákat és folyóiratszámokat) juttatott el a frontokon harcolókhöz összesen 183.181 korona értékben, ezek nyelvi megoszlása a következő volt: magyar nyelvű 481.520, német 32.100, szlovák 1.650, román 10.000, horvát 200, és 506 muzulmán [sic] kiadvány. A projekt 1917. március 1-jén még további készletekkel rendelkezett: 121.848 magyar, 26.910 német, 3150 horvát, 150 szlovák, 170 muzulmán és 37 héber nyelvű dokumentum várt szétosztásra.¹⁰⁶

A Fővárosi Könyvtár adatai szerint 1916. június végéig 82.500 könyvet és 210.000 folyóiratszámot gyűjtöttek össze az adományokból,¹⁰⁷ a bibliotéka az 1916. év folyamán összesen 116.000 db könyvet és 269.000 folyóirat-számot dolgozott fel,

101 Vö. *A pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus liceum értesítője az 1915-1916. iskolai évről*. Wigand, Pozsony, 1916. 36.

102 *A Népszava* a fronton. *Népszava*, 1916. április 9. 13.

103 Könyvet a katonáknak. In: *Népszava*, 1916. június 11. 16.

104 Személyi hírek. In: *Budapesti Hírlap*, 1916. április 20. 7.

105 Vö. A katonák olvasmánnal való ellátása: 1916. január–június. *Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916., 1–3. 122–123.

106 Ő cs. és kir. Fensége Ferenc Salvátor főherceg védnöksége alatt álló „Könyvet a harctérre” mozgalom egy évi működésének ismertetése. Országos Hadsegélyező Bizottság: Magyar Szent Korona Vöröskereszt Egylete, Budapest, 1917. 7., 11.

107 Vö. A katonák olvasmánnal való ellátása, 1916. január–június. In: *Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916., 1–3. sz. 122–123.

ebből 64 csapat számára tudtak könyvtárat összeállítani.¹⁰⁸ A Vöröskereszt útján küldötteken felül pedig közvetlenül összesen 43.000 könyvet és 100.000 folyóirat-számot osztott szét. Ezzel a háború kezdete óta az 1916. év végéig a könyvtár által felhasználásra továbbított anyag 246.000 könyvre és 957.000 folyóiratszámra, vagyis összesen 1.200.300 kiadványra emelkedett; ezeket Budapesten 132, vidéken 411, Ausztriában 733, Németországban 7, összesen tehát 1.283 hadikórházba, több fogolytáborba és számos fronton lévő csapattesthez juttatták el.¹⁰⁹ 1917-ben 97.000 könyvet és 248.000 folyóirat-számot rendezett és selejtezett a bibliotéka, majd továbbított 91.000 könyvet és 230.000 lapszámot,¹¹⁰ ezek nyelvi megoszlása a következő volt: a könyvek közül 57.350 magyar, 23.800 német, 2.500 szláv és 7.450 román nyelven íródott, a folyóiratok közül pedig 181.200 magyar és 49.100 német nyelvű.¹¹¹

Az állami szféra a közgyűjteményi rendszeren keresztül támogatta a katonák olvasmányokkal való ellátását: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1917-ig mintegy 650 kisebb könyvtárat ajánlott fel a kórházak mellett a csapatoknak; 1916. március 9-ei ülésén pedig határozatot hozott arról, hogy megkezdje a hadifoglyok részére is a gyűjtést.¹¹² Mindezért a grémium 1916-ban Tisza István miniszterelnök, Hazai Samu honvédelmi miniszter és Kirchner Hermann altábornagy köszönetében részesült,¹¹³ a Tanács egyik 1918-ban tartott ülésén pedig Ferenc Salvátor főherceg elismerő sorait, illetve a hadifogolytáborok részére megküldött kötetekért, könyvgyűjteményekért Mathilde Rendtorf, a dán Vörös Kereszt Egyesület megbíztója köszönőlevelét olvasták fel.¹¹⁴

A könyves kezdeményezésekről a több szempontból is egyre nehezebb 1918-as esztendőből már csak szórványos adatok találhatók a forrásokban, de már korábban is a háborúban egyre inkább kimerülő hátszág romló gazdasági helyzete, az otthoniak lelki önvédelemből pajzsként viselt fásultsága miatt a vonatkozó jelentések panaszosan jegyezték meg, hogy a magánszemélyektől érkező adományok mennyisége elég csekély,¹¹⁵ nagy szükség volt így a kiadók ajándékaira. 1916 végéig az Érdekes Újság 8.550 lapszámot ajánlott fel, a bécsi székhelyű Zentralstelle für Soldatenlektüre 400 kötetet és 1.500 folyóiratszámot juttatott el a magyar katonák

108 A katonák olvasmánnyal való ellátása 1916. július–december. In: Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője, 1916., 4–6. 172–173.

109 Vö. Mihalik József (1917): A Budapesti Városi Nyilvános Könyvtár: a működésről beszámoló tizedik évi jelentés alapján. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1917. 4. 231–232.

110 Mihalik József (1917): A Budapesti Városi Nyilvános Könyvtár: a működésről beszámoló tizedik évi jelentés alapján. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1917. 4. 231–232.

111 Vö. A könyvtár és a háború. In: *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1917. 1–3. sz. 17.

112 Vö. A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. tanácsa 1914–1917. évi működése. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1918. 2. 91.

113 Három elismerő irat: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1916. 2–3. 177.

114 Vö. Az Országos Tanács 1918. május hó 11-én tartott üléséből. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1918. 2. sz. 156.

115 A katonák olvasmánnyal való ellátása: 1916. július–december. In: *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1916. 4–6. 172.

részére.¹¹⁶ 1916. április elején a *Tolnai Világlapja* tulajdonosa, Tolnai Simon újabb 10.000 kötetet, válogatott magyar irodalmat ajánlott fel a frontkönyvtárak javára.¹¹⁷ De a lapok nem csupán a saját kiadvállalat könyvadományairól tudósítottak, hanem megjelent a kezdeményezés reklámjaik között: „A harctéren levő katonák egyedüli szórakozása a jó könyv! Nem mulaszthatjuk el tehát katona hozzátartozóinknak olvasni valóról gondoskodni” – így hirdette például a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadvállalata Adorján Lászlónak *Havas hegyek alatt, véres utakon. Hadinaplóm a Balkánról* című könyvét.¹¹⁸ Az *Új Idők*ben pedig a Milliók könyve sorozat kötetét javasolták a katonáknak megküldeni: „1 korona 92 fillérért nyolc teljes regényt küld a harctérre a Milliók Könyve kiadóhivatala”¹¹⁹

Az első frontkönyvtárakat a Könyvet a harctérre! mozgalom vezetőinek és a hadsereg illetékeseinek megállapodása értelmében a Boroević és a Pflanzler-Baltin hadseregénél hozták létre, mivel ezekben a csapatokban harcolt a legtöbb magyar katona. A lövészárkokban is működő mozgókönyvtárak szervezési munkálataiban a sajtó-főhadiszállás parancsnoka, Hoehn Miksa tábornok is részt vett, és a sajtóközlemény szerint az első bibliotékák 1916 február-március fordulóján indíthatták be szolgáltatásaikat.¹²⁰ Az első tábori könyvtárakat a József főherceg parancsnoksága alatti magyar csapatokhoz juttatták el; a császári és királyi 7. hadtestparancsnokság 1916. március 3-án kelt 2489/J. számú levelében József főherceg köszönetet mondott az egyenként 70 magyar könyvet tartalmazó 4 láda könyvért és értesíti a Vöröskereszt Szereteteadomány Osztályát, hogy a küldeményt a magyarajkú katonák részére kiosztotta. „A beérkezett jelentések alapján közölhetem, hogy ezen, az egyesület által megindított mozgalom csapataimnál megértésre talált s a küldött könyveket bátor és derék katonáim nagy örömmel fogadták.” – olvasható a levélben.¹²¹ Egy későbbi híradásból ismeretes, hogy Svetozar Boroević Von Bojna hadseregparancsnoknak az olasz fronton harcoló katonái a húsvéti szereteteadományokkal együtt kapták meg – személyesen Herczeg Ferencről és dr. Erdélyi képviselő úrtól – könyvtárukat.¹²² Az 1916. április 17-én szétosztott könyvek 20, egyenként 205 válogatott kötetet tartalmazó dandárkönyvtárat, 40 magyar és 20-20 német és szláv ezredkönyvtárat foglaltak magukban.¹²³ A programban a fronton lévő hadtestek első-, illetve másodosztályú tábori könyvtárakat kaptak, előbbieket eleinte 200, majd 100, vagy akár még kevesebb kötetet tartalmaztak, a másodosztályú könyvkollekciók, „könyvládák” 50

116 Vö. A könyvtár és a háború. In: *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*, 1917. 1-3. 17.

117 Nagy könyvadomány a katonáknak. *Budapesti Hírlap*, 1916. április 5. 9.

118 Vö. pl. *Tolnai Világlapja*, 1917. július 26. 27.

119 Vö. Milliók könyve. *Új Idők*, 1915. karácsony. 23.; A Milliók Könyve a harctéren. In: *Új Idők*, 1916. február 27. 243.

120 Könyvet a harctérre! *Budapesti Hírlap*, 1916. március 19. 15.

121 *Ő cs. és kir. Fensége Ferenc Salvátor főherceg védnöksége alatt álló „Könyvet a harctérre” mozgalom egy évi működésének ismertetése. Országos Hadsegélyező Bizottság: Magyar Szent Korona Vöröskereszt Egylete, Budapest. 1917. 9-10.*

122 Húsvéti szereteteadomány. In: *Budapesti Hírlap*, 1916. április 18. 10.

123 Könyvet a harctérre. In: *Pesti Hírlap*, 1916. április 21. 6.

használt könyvet és 100 folyóiratfüzetet foglaltak magukban,¹²⁴ de egészen kicsiny könyvkollekciók még a kórházvonalokra is kerültek.¹²⁵

Az 1917-es Mikszáth Almanach előszavában Herczeg Ferenc olvasatában „az ingyenes ezredkölcsonkönyvtárak ... a magyar szépirodalom legjavát viszik a harctérre”, a tisztek haszonnal forgatták a harctéri tudósításokat, az alföldi magyar ezredek pedig többször kértek mezőgazdasági munkákat, és volt, aki levélben engedve a katona-becsület követelményeinek „az üteg nevében hevesen tiltakozott az ellenség becsmérése ellen”.¹²⁶

A tábori könyvtárak megszervezését maga a program védnöke, Ferenc Szalvátor királyi herceg is 2.000 koronával támogatta, így 1916. április végére az osztrák Bücher ins Feld mozgalommal való megállapodás alapján az 5. és 7. hadsereg minden hadsereg-parancsnokságához eljuthattak a magyar tábori könyvgyűjtemények.¹²⁷ „Az olvasási kedv – ezt az 5. hadsereg jelenti” – írja Herczeg Ferenc a *Mikszáth Almanach* előszavában 1917-ben „átragadt az analfabétákra is, akik írástudó bajtársaikkal olvastatnak fel maguknak.”¹²⁸ Nem egészen egy hónappal később, 1916 május 20-án már arról számolt be a *Budapesti Hírlap*, hogy „az akció nagy sikerrel működik és már valamennyi hadseregnek nagy mennyiségű értékes könyvet juttatott”, de a közlemény további adományokat kért.¹²⁹ 1917 tavaszától már a fronton megszerveződött katonaoththonok számára is folyt a gyűjtés.¹³⁰

A katonaoththonok hálózata a hadügyi tárca és a Vöröskereszt Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottsága támogatásával jött létre, itt az egészségügyi rehabilitáció mellett elméleti (írás-olvasás, földrajz, számtan stb.) és gyakorlati – ma azt mondánánk – szakoktatásban részesültek a beutaltak. A háború végéig 50 ilyen intézmény működött.¹³¹ A Nagy Háború előrehaladtával tehát a katonaoththonok lakói a könyvellátásnak speciális célcsoportjává váltak. A harcok során megvakult vagy rokkanttá lett katonák társadalomba való visszaillesztésének fontos eszközei lettek a könyvek, tankönyvek és szakkönyvek egyaránt – akár Braille-írással edíciókban is. (A téma aktualitását jelezte a A M. kir. Rokkantügyi Hivatal kiadványai című sorozat megindulása 1915-ben, valamint a vonatkozó intézményrendszer kiépülése, ahol „Külön iskolája nyílt a vakoknak, akik a nyarat a gödöllői állami méhészeti iskolá-

124 Ó cs. és kir. Fensége Ferenc Salvátor főherceg védnöksége alatt álló „Könyvet a harctérre” mozgalom egy évi működésének ismertetése. Országos Hadsegelemező Bizottság: Magyar Szent Korona Vöröskereszt Egylete, Budapest. 1917. 7.

125 Enyvvári Jenő (1915) 7.

126 Herczeg Ferenc előszava a Mikszáth Almanachban, 1917. Közli: Bársony István (2015): *A századik holdtölte*. Bársony István Alapítvány, Székesfehérvár. 12-13.

127 Könyvet a harctérre. *Budapesti Hírlap*, 1916. április 29. p. 10.; Könyvet a harctérre. *Pesti Hírlap*, 1916. április 28. 6.

128 Herczeg Ferenc előszava a Mikszáth Almanachban, 1917. Közli: Bársony István (2015): *A századik holdtölte*. Bársony István Alapítvány, Székesfehérvár. 12.

129 Könyvet a harctérre. *Budapesti Hírlap*, 1916. május 20. 9-10.

130 Könyvet a harctérre. *Budapesti Hírlap*, 1917. március 2. 5.

131 Vö. Brüll Miklós (1984): *A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. [S. l.] : Magyar Vöröskereszt, Budapest. 71-72.

ban töltötték, szőnyegkötést, székfonást, kefekötést és masszagét tanulhattak és megtanulták a Braille írást is.” – és később a harcok során megsérült katonák átképzésére a ’szakmai rehabilitációs program’ törvényi háttérének megteremtése 1918-ban.)¹³² A könyvtári intézményrendszer jelentős szerepet vállalt ezen kör információforrásokkal való ellátásában: a Városi Könyvtár 1916-ban saját forrásai-ból 502 K 90 f értékben 309 tankönyvet vásárolt a Rokkantügyi Hivatal által rendezett tanfolyamok résztvevői számára,¹³³ a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1917/1918-as költségvetési évre szóló tervezete a Vakokat Gyámolító Országos Egyesület könyvtára számára 600, a Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatal a fogolytáborok könyvszükségleteinek fedezésére pedig 500 koronát rendelt fordítani, a Vakokat Gyámolító Országos Egylet eperjesi és miskolci fiókjára 500-500, a katonaothonok könyvtáaira 20.000 koronát tervezett. A vakok könyvtári ellátásának kérdése a Vallás-és Közoktatási Minisztérium és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége napirendjeiben is szerepelt elméleti, tudományos megközelítésben és a gyakorlati tennivalók szintjén egyaránt: Braille-írástó könyvtárak, kapcsolatrendszerük kiépítése, könyvtárközi kölcsönzés megszervezése, együttműködés a Vak Katonák Országos Intézetével.¹³⁴

A 1917-től a korabeli publikált források egyre kevésbé foglalkoznak a katonák olvasmányainak kérdésével, illetve az (egyre csökkenő mennyiségű) adományok statisztikai kimutatásainak közlésével.

A jótékonyági kedv elapadásának egyik magyarázata természetesen a társadalmon eluralkodó fásultság, de az objektív körülmények sem kedveztek a programoknak: a háború során a hátszág gazdasági helyzete romlott és a papírhiány egyre szorítóbbá vált. A Fővárosi Könyvtár központjának 1916-os jelentéséből ismeretes, hogy 1916. utolsó negyedévéig a magyar könyvek ára 45%-kal emelkedett, és az igazi infláció a papír- és kiadói iparban csak ezután jelentkezett Szabó Ervin igazgató 1917 júniusában 80-100%-os drágulást említett.¹³⁵ A kiadványok árának emelkedése megmutatkozik a hátszág könyv- és könyvtárhasználati adataiban: a könyvkölcsönzés növekedéséhez vezetett. A megelőző évhez képest a bibliotéka forgalma ebben a tekintetben 55%-os növekedést mutatott, de a helyben olvasott dokumentumok számában is 20% fölötti gyarapodást regisztráltak. A beiratkozók száma szintén nagyobb volt a korábbi évekénél; a háborús körülmények miatt a nők száma magasabb a korábbiaknál, a férfiaké csökkent, de „1916 folyamán már be kellett iktatnunk a foglalkozási statisztikába a katonák csoportját... [hiszen] már annyira

132 Vö. Borsay János (2015): A hazai rokkantügy az első világháborúban. In: Háború és orvoslás: Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete: orvostörténeti tanulmányok / összeáll. Kaponczay Károly. Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest. 175-181.

133 A katonák olvasmánnyal való ellátása 1916. július–december. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*. 1916. 4-6.172-173.

134 Vö. Az Országos Tanács 1918. május hó 11-én tartott üléséből. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*. 1918. 2. 151-154.

135 A Városi Nyilvános Könyvtár 10. évi jelentése, az 1916. évről. *A Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*. 1917. 1-3. 1.

tartós hivatássá vált a katonáskodás, hogy az újonnan beiratkozó nem hivatásos katona régi foglalkozása helyett ezt érzi hivatásának és ezt is jelenti be.”¹³⁶

Mindazonáltal a háború első éveiben nem csupán a Fővárosi Könyvtár használatában volt emelkedés tapasztalható. Wolfner József, a Singer és Wolfner cég képviselőjében azt nyilatkozta a *Budapesti Hírlap* 1916 januári kérdésére, hogy „határozott megállapítás szerint már most is sokkal nagyobb az olvasó közönség, mint valaha volt. [Budapesti] Könyvkereskedésünkben is azt látjuk, hogy sokkal nagyobb a forgalom, mint azelőtt. ... Nem a rendes vevőink, azok közül sokan el is maradtak, helyesebben szólva: most nem jelentkeznek, – ellenben jönnek asszonyok, férfiak, katonák, a kiket soha nem láttunk, s akik nem régi, nem rendes könyvvásárlók, hanem csak most kezdenek belekóstolni ebbe a szellemi élvezetbe. ... Megható, hogy a harctérről is mennyire érdeklődnek az irodalom iránt. Olyan komoly folyóirat, mint a *Magyar Figyelő*, háromszáz példányban jár a harctérre.” A Franklin-Társaság válaszában nagyrészt a tudományos könyvkiadás és a szakirodalom nehéz helyzetéről beszélt, de kitért az 1915-ös karácsonyi könyvvásár érdekes tapasztalatára is: sok katonavásárlónak köszönhetően fellendült az ifjúsági irodalom iránti kereslet is, „hogy az itthon maradt gyermekek legalább e téren ne érezzék apjuk vagy testvérük távollétét.”¹³⁷

A Corvina, a könyvkiadók és könyvterjesztők lapja az olvasás kérdésével foglalkozva a megnövekedett olvasási kedv tartós voltát prognosztizálta: „Próféták mi sem vagyunk és a háború annyira felfordított mindent, hogy semmi sem nyújt támpontot arra nézve, mi lesz a jövőben. Mégis bizonyos optimizmussal nézzük a jövőt ... A katona, aki a lövészárokból szokta meg az olvasást, aki a harcok után a pihenés óráit – ha csak volt könyve – olvasással töltötte, ha hazajön ismét csak olvasni fog, mert megtanulta, hogy a legszebb szórakoztató szerszám: a könyv.”¹³⁸

A Nagy Háború tehát meghozta azt a felismerést, hogy „a könyv a hosszú háborúviselésnek egyik fontos eszköze”, ez pedig a régóta stabilan kialakultnak mondható könyves intézményrendszer egy új elemét teremtette meg, nevezetesen a tábori könyvkereskedést. A magyar könyvesek számára ez tulajdonképpen hatalmas lehetőséget, meghódításra váró piacot jelentett, illetve sajnálatosan csak jelentett volna, mert a német és osztrák befolyás „jóformán minden könyvkereskedést osztrák kézre juttatott. És milyen kézre! „Tehetetlen, kis agyú, kicsinyes szatócsokra.” – hangzik Révay Mór János indulatoktól sem mentes ítélete.¹³⁹ De ugyanez a jelenség köszön vissza a *Corvina* hasábjain: „Mert a német könyv az ott van mindenütt; tisztelettel szólván, még a pokolban is ... a futóárkok 'Deckung'-jaiban is” – írja Seitz Lipót, aki konkrét üzleti kontaktot ajánl Galíciában Felix West, jelentős könyves vállalkozó személyében, illetve javasolja a magyar katonai jelenlétnek, a

136 Vö. A *Budapesti Fővárosi Könyvtár Értesítője*. 1917. 1-3. 28-29.

137 Fráter Aladár: Az irodalom műhelyeiben. *Budapesti Hírlap*. 1916. január 9. 8

138 Milyen lesz a könyvek kelendősége [a] háború után? *Corvina*, 1917. november 30. 150.

139 Révay Mór János (1920): *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. 2. kötet. Révai, Budapest. 359.

trének útvonalának megfelelően Brodyban és Lembergben bizományos kapcsolatok felvételét. Ezzel a „kulturmisszió”-val egyrészt a magyar katonák jutnának anyanyelvükön megjelent könyvekhez, másrészt pedig a kereskedők számára az új piacon való megjelenés biztosítana nagyobb hasznot.¹⁴⁰

A háborúnak a magyar irodalomra, könyvkereskedelemre, olvasóközönségre gyakorolt hatását vizsgálva az „idegen” könyv térnyerésére utalt a *Budapesti Hírlap* 1916. január 9-ei számában közzétett, *Az irodalom műhelyeiben* című publicisztika: „A könyv azonban nemcsak papír, de lélek is, az idegen könyv idegen lélek, [adott esetben egyenesen] ellenséges lélek s annak mi keresete most s itten?”¹⁴¹

A HADIFOGLYOK KÖNYVEKKEL VALÓ ELLÁTÁSA

A háborús könyvellátás azonban nem csupán az aktív katonákra vagy a lazaretek ápoltságaira terjedt ki, hanem – ha lehet mondani – a még nagyobb elszigeteltségben, tehetetlen reménytelenségben, (kényszer)munkában vagy a tiszték esetében idegőrlő semmittevésben élő hadifoglyok és a Franciaországban a háború kitörése pillanatában internáltak voltak a Vöröskereszt, a Hadsegélyező Hivatal, a Fővárosi Könyvtár és a civil donátorok tevékenységének harmadik célcsoportja.¹⁴² A Hadügyminisztérium szintén támogatta a *Könyvet a harctérre!* kezdeményezés ezirányú kiterjesztését, ennek keretében Olaszországban és orosz földön létesítettek könyvtárakat a hadifogolytáborokban, orosz fogságban lévő tanárok pedig beadványukra válaszul pedagógiai szakkönyveket kaptak,¹⁴³ de a Magyarország területén raboskodó orosz, olasz és szerb hadifoglyoknak éppígy juttattak olvasmányokat.¹⁴⁴

Mindezzel együtt a korabeli források, a hírlapok publicisztikái és a könyvtári szakirodalom, illetve a fogságban lévők naplói, később egybeszerkesztett memoárjai mindvégig az olvasmányok hiányáról panaszkodtak, arról, hogy a magyar könyv csak kis mennyiségben és jelentős késéssel érkezett meg távoli rendeltetési helyeire, például a francia földön internáltakhoz és a Szibériába hurcolt hadifoglyokhoz, de nagy vonalakban hasonló helyzetben volt a Nagy Háború során fogságba esett mind a 833.570 honfitársunk.¹⁴⁵

140 Seitz Lipót (1916): Néhány szó a magyar könyvről a háborúval kapcsolatban. *Corvina*, 1916. június 10. 68-69.

141 Fráter Aladár (1916): Az irodalom műhelyeiben. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 9. 8-9.

142 Vö. Brüll Miklós (1984): *A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. [S. l.]: Magyar Vöröskereszt, Budapest 70., illetve A szeretetadományosztály működése. *Néptanítók Lapja*, 1917. szeptember 3. 11.

143 A tanítók olvasmányai a harctéren. *Néptanítók Lapja*, 1917. május 10. 4.

144 Vö. Brüll Miklós (1984): *A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. [S. l.]: Magyar Vöröskereszt, 1984. p. 70

145 Vö. Izsza Melinda (1996): Könyvtárak, könyvellátás az első világháborúban. *Honvédségi Szemle*, 1996. 9. sz. 116.

Az országhoz viszonylagos földrajzi közelségben lévő fogolytáborok lakói általában könnyebben juthattak olvasmányokhoz, de a magyar nyelvű kiadványok eljuttatása számukra így is meglehetősen nehéz volt. A táborokban például csak akkor kaphatták meg a lakók a könyvküldeményeiket, ha azok a Vöröskereszt vagy más hazai, illetve külföldi, nemzetközi szervezet, egyházi szövetségek, hivatalos küldöttségek, jótékonyági intézmények közvetítésével érkeztek, és csak azokat a könyveket, amelyek 1913 előtt jelentek meg, nem voltak sem politikai, sem katonai vonatkozásúak, és nem sértették az adott ország nemzeti érzékenységét, no meg az általános erkölcsi normákat, illetve amelyek a tábori cenzúrán átmentek. Ez sokszor hosszú időt vett igénybe és néha félreértésekhez vezetett, Cooper *Bőrharisnya* című könyvét például az amerikai indián katonák kigúnyolására alkalmas tartalomnak minősítették. Mindezzel együtt az olasz földön rabságban lévők általában jobb helyzetben voltak: 1916. július végén az Osztrák-magyar Vöröskereszt Egylet 300 kötetes könyvtárat adományozott az Asinarán időző, illetve Portoferraióból visszaérkező foglyoknak. 1917. január elején a tumbarinói lágerben ötszázkötetes könyvtár állt rendelkezésre. XIV. Benedek pápa úgyszintén kiállt a fogolytáborok lakóinak érdekei mellett: utasította az olasz püspöki kart, hogy látogassák meg a hadifoglyokat, így példának okáért Cagliari érsek látogatása után a magyar katonák könyveket, újságokat kaptak a Vatikántól. A romániai dobrovaui tiszti fogolytáborban egy erdélyi eredetű és egy bukaresti német család adományaként érkezett és később is gyarapodott szép- és szakirodalmat egyaránt tartalmazó könyvtár szolgálta a láger lakóit. Az angol táborok általában a könyvellátás szempontjából is emberségesebbek voltak.¹⁴⁶

A szibériai táborok lakóiról azonban a *Könyvtári Szemle* 1916-ban azt a hírt adta, hogy még mindig nem jutottak magyar nyelvű olvasnivalóhoz; „azt hallottuk, hogy a bajon úgy segítettek magukon, hogy emlékezetből leírtak ismert, népszerű magyar verseket és elbeszéléseket és azokat sokszorosították, terjesztették a magyar betű utáni szomj kielégítésére.”¹⁴⁷ Markovits Rodion, aki 1915-ben katonaként az orosz fronton harcolt és esett fogságba,¹⁴⁸ a *Szibériai garnizonban* Heltai Jenő és Molnár Ferenc műveinek „újraírását” említi, Kinsky grófnő látogatására és az elé terjesztendő kérésekre emlékezve pedig leírja, hogy a fogoly tisztek legelsőként könyveket kértek volna, de „Ezt Steiner őrnagy úr meghallotta, és mindjárt mondta is, hogy ... ezt a kérelmet bizvást elejthetik, mert a grófnő említést tett róla, hogy a svéd vöröskereszt útján nagyobb könyvállományt fog kapni a tábor. Túlnyomólag persze német könyvet, sajnos a magyar könyvek beszerzése nehézségekbe ütközik. ... Remélhetőleg a magyar könyvek is meg fognak érkezni, odahaza bizonyára történtek már lépések, de a hadifogság negyedik esztendejében rossz vért szülne odahaza, ha a magyar hadifoglyok nem bíznának a közeli szabadulásban...”. A mű további

146 Vö. *Hadifogoly magyarok története*. 1. kötet. Athenaeum, Budapest. 1930. 234., 197., 206., 229., 259., 343-353.

147 Hadifoglyaink. *Könyvtári Szemle*, 1916, 2. 83.

148 Vö. Markovits Rodion. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 4. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest. 2002. 514.

részében a német könyvek megérkezése valóban szerepel, a magyaroké azonban nem.¹⁴⁹ „Távol Oroszországban ...: a betű az ember életében” címmel a *Pesti Napló* 1927-ben 2000 pengős pályázatot hirdetett az orosz hadifogolytáborokat megjártak számára. A beérkezett visszaemlékezések egy része megjelent a lapban: a között írások egy része az írni-olvasni tanulásról szólt, de Lévai Vilmos textilkereskedő számára egyik társa volt az élő könyvtár a Kaszpi-tenger melletti lágérben, aki „könyv nélkül, majdnem szóról-szóra Jókai Mór regényeit mesélte el nekünk estéről estére, hihetetlen memóriája volt, és mi előadását, mint régen nélkülözött kultúrát olyan áhítattal hallgattuk, mintha egy próféta prédikált volna.”¹⁵⁰ Hermann Ernő 1914. október utolsó napjaiban esett orosz fogságba, *Hadifogolynaplójában* az 1914 és 1918 közötti eseményeket örökíti meg néhány adalékok közölte a könyvolvasásról („olvasni csak én szoktam”, ezzel szemben később: „A przemyslieknek az ottani magyar könyvtárból sok kötetet sikerült elhozniuk s így végre több magyar könyvhöz jutunk. Egy könyv tulajdonosa könyvét napi 5 kopekért szokta kölcsön adni, ami egészen jó keresetforrás némely embernek. 4-5 könyv egész jó napi kosztot biztosít”), annál többször említi hol örömmel, hol hiányolva az újságokat, például a Vörös keresztől érkezettek, vagy a hazulról érkezett duplafenekű csomag rejtekéből előkerült *Est, Pesti Hírlap és Érdekes Újság* számokat.¹⁵¹

Kuncz Aladár a francia kultúra szerelmes csodálójaként járt 1914 nyarán Párizsban, rövid ideig egy Carantec nevű breton falucskában és csak 1919 májusában térhetett haza sokéves fogságából, mert a francia hatóságok rögtön a háború kitérésakor internálótáborba zárták, mint minden más ellenséges állam akkor francia földön tartózkodó (tanuló, dolgozó, kiránduló stb.) állampolgárát.¹⁵² A rabságát megörökítő *Fekete kolostorban* írja: „A kert növekvő palántái között már a kora reggeli órákban két kis, fadarabokból összetákolt székre kucorodtunk Németh Andorral, s egész nap olvastunk. Francia, német, angol, később spanyol könyveket. Magyar könyvhöz még ebben az időben nem jutottunk, pedig több ízben kértünk a svájci Vörös kereszt útján hazulról.” És az internálótáborokban rendelkezésre álló saját könyvek, az elengedett fogolytársak „hagyatéka”, vagy a német Vörös keresztől érkezett lágérvékönyvtár mellett ők is „újraírott” színdarabot adtak elő, „színdarabkéziratunk nem volt, magunknak kellett tehát részint eredeti, részint emlékezetből összeállított régi darabokat írunk.” Az őt körülvevő világ helyett az olvasás jelentette számára a valóságot: „néha megesett, hogy egy regény környezetétől vagy embereitől napokig el sem váltam. Mintha teljesen átköltöztem volna világukba” – írja; és a kantinosnétól kapott könyv helytörténeti vonatkozásai, a fekete kolostor titkos alagútjainak leírása a kötetben adták az ötletet meghíúsult szökési kísérletük-

149 Vö. Markovits Rodion (1965): *Szibériai garnizon*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 141-142., 245., 251-252.

150 Távol Oroszországban ...: a betű az ember életében. In: *Pesti Napló*, 1927. október 8. 9.

151 Vö. Hermann Ernő (1914): *Hadifogolynapló*. Zrínyi, Budapest. 141., 201., 141., 234.

152 Kuncz Aladár. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 3. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest: 2002.1250.

höz.¹⁵³ A Magyar Vöröskereszt közvetítésével a francia fogolytáborok csak 1918-ban kaptak nagyobb könyvadományokat, addig a magyarok is más nemzetek könyvtárait, pl. a német tisztek tábori tékáit és személyes tulajdonú, 15-20 kötetes mini kollektívát használhatták, illetve (elsősorban az egyetemi hallgatók) a svájci főiskolák könyvtáraitól kölcsönözhettek. A franciaországi legénységi táborok magyar könyvet és újságokat úgyszólván sehol sem engedtek be, ezek lakói között viszont az idegen nyelvismeret (főként a francia) egyáltalán nem volt általánosnak mondható.¹⁵⁴

Az ellátás megszervezésében való késlekedés és a szeretetadományként érkező kötetek csekély száma részben – ahogyan Révay Mór János és Seitz Lipót megfogalmazta – a hazai könyvkereskedők rossz helyzetfelismerésével, tehetetlenségével, helytelen üzletpolitikájával, de éppígy a hadifogolytáborok messzeségével, zártságával magyarázható, esetleg azzal a nézetrel, hogy aki fogságba esett, az nem jó katona, nem méltó a segítségre. De közrejátszott a hivatalos szervek – talán túlzott? – óvatossága, hiszen Sipos Anna Magdolnát idézve „A [Múzeumok és Könyvtárak Országos] Tanács[a] figyelemmel volt arra is, hogy e sorozatokból a hadifoglyok ne kaphassanak olvasnivalót, mert tartottak attól, hogy a magyar hadifoglyokat a kötetekben leírtak miatt különböző retorziók érhetik”.¹⁵⁵ Érdemes visszagondolni a könyvadományozásra felhívó közleményekre, elsősorban hazafias, nemzeti, vallásos, részben háborúpárti és harcra ösztönző tartalmú kiadványokat, hírlapokat preferáltak a hivatalos programok, és éppen az irodalom ezen szegmense volt nemkívánatos az ellenséges fogolytáborok vezetői számára.

Nem véletlen tehát, hogy a visszaemlékezések, a korabeli napisajtó és a szakfolyóiratok cikkei mind a német példával igyekeznek hatékonyabb közbelépésre indítani az illetékeseket és a civil lakosságot. Szövetségesünk hadvezetése és hivatalos szervei a fogoly diákokat tankönyvekkel, szakkönyvekkel látják el,¹⁵⁶ egy 1917-es közlés szerint a berlini porosz udvari könyvtár Kriegsbücherei-a 1914 óta 528.000 könyvet juttatott el fogságba esett katonáihoz,¹⁵⁷ a harcokban megvakult egyetemi hallgatók számára pedig oktatási központot alapítottak Marburgban, többek között azzal a céllal, hogy használatukra egységes gyorsírási rendszert dolgozzanak ki.¹⁵⁸ A német frontharcosok könyvekkel, olvasmányokkal való ellátásának magas színvonalát bizonyítja a Néptanítók Lapjában közölt beszámoló: a német katonákat leváltó magyar csoport egyik hadnagy-tanítója leveléből tudható, hogy Zeller görög filozófiatörténete, Szókratészről szóló munka és a tanítók jövő feladatait taglaló írások is voltak a lövészárk-könyvtárban. Az episztola szerzője tanítóból lett

153 Kuncz Aladár (1975): *Fekete kolostor*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 198., 558., 472., 437., 267., 343.

154 Vö. *Hadifogoly magyarok története*. 1. kötet. Athenaeum, Budapest. 317., 342.

155 Vö. Sipos Anna Magdolna (2013): Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben. 3. rész. A háborús évek. In: *Könyvtári Figyelő*, 2013. 3. 493.

156 Hadifoglyaink. *Könyvtári Szemle*, 1916, 2. 83.

157 Katonák és hadifoglyok. *Könyvtári Szemle*, 1917, 2. 84.

158 Vak egyetemi hallgatók számára könyvtárat. *Könyvtári Szemle*, 1917, 2. 84.

önkéntes népfelkelő tisztársait arra buzdítja, hogy a harctéren is gyakorolják eredendő hivatásukat; a névtelen tanító „a haza védelmére gondol, arra akarja a néphadsereget minden időkre erőssé tenni, de nem felejt el, hogy az nem pusztán a katonai foglalkozásban való vezetéssel, hanem minden oldalú gondos neveléssel érhető el.”¹⁵⁹ A *Katolikus Szemle* pedig 1917-ben recenzálta Dr. C. Th. Kaempfnak a *Soziale Kultur* című szakfolyóiratban nemrégiben közzétett tanulmányát, amelyben a szerző a katonatisztek „népnevelő” feladatát vette górcső alá. A hivatkozott dolgozat még a háború előtt megkezdett kutatásról tudósít és a tiszteket a legénység nevelőiként aposztrofálja, szerepet szánva nekik alattasaik olvasmányainak megválasztásában. A megkérdezett katonatisztek megfigyelései alapján a történelmi, földrajzi, a nemzeti kultúrát, irodalmat közvetítő kötetek a legfontosabbak, de nagy érdeklődés mutatkozott a vallási, lelkeségi irodalom iránt is. Az állóháború „üresjáratái” sok kitöltendő és értelmesen felhasználható szabadidőt jelentettek, amelyben a frontkönyvtár „egy sajtóságos, az egyetem szabad tanítási ideáljának megfelelő kulturális intézmény” lehetne.¹⁶⁰ A frontvonal mögötti pihenőkben, de még inkább a hadifogoly- és internálótáborokban számtalan tanfolyam indult, minden fogoly saját békebeli szakterületén tartott tanfolyamokat a társainak. Igyekeztek elsajátítani az adott ország, régió nyelvét, gyorsírás kurzusokat, szabadegyetemeket szerveztek – megszámlálhatatlanul sok helyen említődnek ezek akár az idézett irodalmi forrásokban. A napilapok szintén hírt adtak ilyen kezdeményezésekről. Így látható, hogy a szakirodalomban felvetett elméleti kérdések konkrét gyakorlati megvalósítást nyertek.

A Könyvet a sebesülteknek! és a Könyvet a harctérre! projektek összevont mérlegére a háborús évek alatt egyre inkább rendszertelen beszámolók miatt nincsenek egyöntetű, minden adományforrást és felhasználási módot, célt összegző adatok, de a töredékes információk is imponáló aktivitásról tanúskodnak: a fővárosi könyvtárán keresztül, illetve egyéb utakon 1917 végéig összesen 2.797.000 kötet könyv és füzet került az olvasó katonák kezébe.¹⁶¹ A Nagy Háború végéig a Fővárosi Könyvtárban 1.594.000 dokumentumot dolgoztak fel és juttattak el 1.396 hadikórházba, illetve a harctéren vagy fogságban, internálótáborokban lévőkhöz,¹⁶² ezen felül a Magyar Vöröskereszt egyéb gyűjtéseiből a Könyvet a harctérre mozgalom keretében 600.000 kötetet szállított a frontra.¹⁶³

Ha ezek számok nem is fedik le a Nagy Háború során használatba adott kötetek, kiadványok összességét, és ha a katonák, hadifoglyok ennél akár sokkal több olvasmányt is igényeltek volna, mindez semmit sem vonhat le a mozgalmak jelentő-

159 A tanítók olvasmányai a harctéren. *Néptanítók Lapja*, 1917, 19. 4.

160 Vö: A Soziale Kultur... *Katolikus Szemle*, 1917. 1. 161-162.

161 Vö. Izsza Melinda (1996): Könyvtárak, könyvellátás az első világháborúban. *Honvédségi Szemle*, 1996. 9. 115.

162 Vö. Rohla Márton (1964): A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a könyvtárközi kölcsönzés. In: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve*. 1963. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest. 187.

163 Vö. Brüll Miklós (1984): *A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában*. [s. l.]: Magyar Vöröskereszt, Budapest. 76.

---

ségéből, hiszen minden nehézség, szegénység ellenére, a tábori posta működésének lehatárolt voltával, a hazai és a fogolytáborokban működő háborús cenzúrával, az adományozó kedv csökkenésével együtt a civilizáció-ellenes és emberpróbáló időszakban a kultúra, az emberség és a remény képviselőit, közvetítésére vállalkoztak.